

સો ટથનું સોનું:
ડૉ. સી. એલ. પટેલ

પારુલટીના દોશી

સો ટચનું સોનું :
ડૉ. સી. એલ. પટેલ

દીના દોશી

પ્રકાશક :

શિક્ષણમહર્ષિ ડૉ.સી.એલ.પટેલ અમૃતપર્વ ઉજવણી સમિતિ

SO TOUCHNU SONU : DR. C. L. PATEL

by
TINA DOSHI

© टीना दोशी

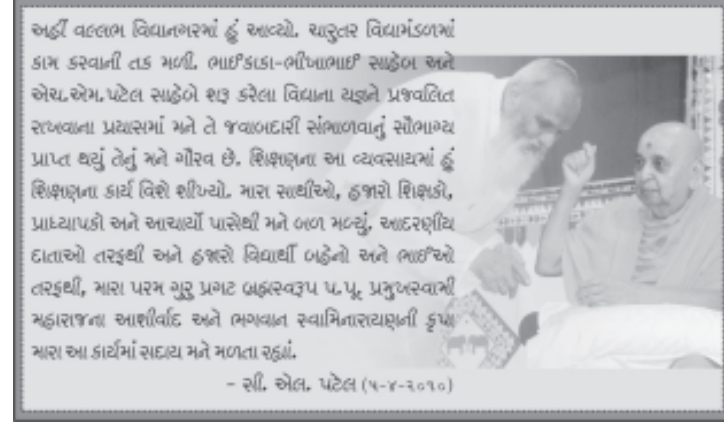
प्रथम आवृत्ति :
अप्रैल २०१०

आवरण :
कनु पटेल

टाईपसेटिंग :
विजय सोलंकी अने रघुवीर पटेल

मुद्रक :
किष्ना ग्राफिक्स अन्ड प्रिन्टर्स, अमदावाद

प्रकाशक :
शिक्षणमंडळि डॉ.सी.अ.पटेल
अमृतपर्व उजवणी समिति वती श्री प्रदीप पटेल
सेरलिप संकुल, सीवीएम बंगलो नं. १८
भाईकाका लायब्रेरी सामे, वल्लभ विद्यानगर
फोन : ०२६८२-२३३१८१

अर्पण

शिक्षणांनी धूणी धभावनाआओने...

પ્રસ્તાવના

લગભગ પોણા બે વર્ષ પહેલાં ચારુતર વિદ્યામંડળના મુખ્યાલયમાં ડૉ.સી.એલ.પટેલને પહેલીવાર જોયા. કપાળે લાલ તિલક. સફેદ વસ્ત્રો અને સફેદ દાઢી. ૧૬ જુલાઈ ૨૦૦૮નો એ દિવસ હતો. ડૉ.પટેલને મળ્યા પછી મેં શ્રી હરિને કહ્યું : આ તો પ્રાચીનકાળના ઋષિ જેવા દેખાય છે..

એ વખતે ડૉ.સી.એલ.પટેલ વિશે હું ઝાઝું જાણતી નહોતી, પણ તેમના પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વની અમીટ છાપ મારા હૈયે પડી. મારો ઉછેર, ભણતર અને પત્રકાર - લેખક તરીકેની કારકિર્દીનું ઘડતર મુંબઈમાં જ થયું. પછી ગાંધીનગર અને અમદાવાદ રહેવાનું થયું. આ દરમિયાન ક્યારેક ચારુતર વિદ્યામંડળ અને ડૉ.સી.એલ.પટેલનું નામ સાંભળ્યું હશે, પરંતુ તેમને મળવાની તક સાંપડી નહોતી. અને એ તક સાંપડી ત્યારે એવું લાગ્યું કે એકવાર મળ્યા પછી જેને ક્યારેય ન ભૂલી શકાય એવું એમનું વ્યક્તિત્વ છે.

તેમણે શ્રી હરિને ચારુતર વિદ્યામંડળમાં જોડાવાનું ઈજન આપ્યું અને અમે વિદ્યાનગરને ળાલું કર્યું. વિદ્યાનગર આવી વસ્યા. તે પછી

ડૉ.સી.એલ.પટેલ વિશે ઘણું જાણ્યું. સાંભળ્યું. તેમની પારદર્શિતા ને પ્રામાણિકતા, નિષ્ઠા, નીતિમત્તા ને નીડરતા, ખંત, ખમીર ને ખુમારી તથા સ્પષ્ટવક્તા ને આખાબોલા સ્વભાવ વિશે જાણ્યું. મુંબઈના સમકાલીન દૈનિકમાં ગૂર્જર ગૌરવ શીર્ષક હેઠળ હું મહાનુભાવોની મુલાકાત લેતી હતી. એટલે મને થયું કે ખરેખર તો એ સમયે ડૉ.સી.એલ.પટેલની મુલાકાત લેવા જેવી હતી. તેમના જેવા વિરલ વ્યક્તિત્વનું અક્ષરદેહે અવતરણ થવું જ જોઈએ.

એ સમયે જે ન થઈ શક્યું તે હવે થયું. સંયોગ એવો થયો કે ડૉ.પટેલના અમૃતપર્વ નિમિત્તે તેમની મુલાકાત લેવાનું કામ મને સોંપાયું. મારે તો દોડવું હતું ને ઢાળ મળ્યો. તેમણે સળંગ એક સપ્તાહ સુધી મુલાકાત આપી. ક્યારેક એક કલાક, ક્યારેક દોઢ કલાક તો ક્યારેક બેથી અઢી કલાક સુધી તેમણે વાતો કરી. તેમના બાળપણ, તેમનાં તોફાનો, તેમનું શાળાજીવન, શિક્ષકો માટેનો પ્રેમ, ફિલ્મો જોવાના શોખ, કોલેજના દિવસો અને ગુજરાત વિદ્યુત બોર્ડમાં કરેલી કામગીરીની વાતો તેમના મોઢે જ સાંભળવાનો લહાવો મળ્યો. સેન્ટર ફોર રિસર્ચ એન્ડ સ્ટડીઝ ઓન લાઈફ એન્ડ વર્ક્સ ઓફ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ - સેરલિપમાં ઈતિહાસ વિષય સાથે એમ.ફિલ. કરતા ગિરીશ રાઠોડે ડૉ.સી.એલ.પટેલ સાથેની મુલાકાતનું રેકોર્ડિંગ કર્યું. ડૉ.પટેલે કેમેરાની સાક્ષીએ માતાપિતા સાથેના સંસ્મરણોની દાબડી ખુલ્લી મૂકી દીધી. સાથે જ ચારુતર વિદ્યામંડળમાં સહમંત્રી અને ત્યારબાદ અધ્યક્ષ તરીકેની કામગીરીની વાતો મનમોકળાશથી કરી. તેમના જીવનના સંઘર્ષો, પડકારો, અવરોધો અને ઝંઝાવાતોની વાતો કરી. સંકટોનો સામનો કઈ રીતે કર્યો તથા વિપરીત સંજોગોમાં સામેથી કઈ રીતે તર્યા તે જાણીને રોમાંચ અનુભવાયો. ડૉ.પટેલ સાથે સાતેક કલાકની લાંબી મુલાકાત પછી એવું લાગ્યું કે આ કંઈ સિદ્ધિઓની ગાથા માત્ર નથી,

અભૂતપૂર્વ સાહસકથા છે. માત્ર જીવનકથા નથી, બીજાઓને પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન આપતી કથા છે.

ક્યારેક આ ધરતી પર સતયુગ પ્રવર્તતો હતો એવું સાંભળ્યું છે, પરંતુ ડૉ.સી.એલ.પટેલની મુલાકાત લીધા પછી આ કળિયુગમાં સતયુગના સંતને મળ્યાની અનુભૂતિ થઈ. આ મુલાકાત વાંચ્યા પછી તમને પણ એવી જ પ્રતીતિ થશે એની મને શ્રદ્ધા છે.

આ કામ મને સોંપવા બદલ શિક્ષણમહર્ષિ ડૉ.સી.એલ.પટેલ અમૃતપર્વ ઉજવણી સમિતિની હું આભારી છું. પુસ્તકનું આવરણ તૈયાર કરી આપવા બદલ શ્રી કનુ પટેલની આભારી છું. ટાઈપસેટિંગ કરી આપનાર શ્રી વિજય સોલંકી અને શ્રી રઘુવીર પટેલ તથા હોંશે હોંશે દોડીને કામ કરતા શ્રી અન્તોન ચૌહાણ અને શ્રી રીકેશ પટેલનો પણ આભાર માનું છું.

આ પુસ્તક વાંચીને પ્રતિભાવ આપશો તો મને ગમશે.

૫ એપ્રિલ ૨૦૧૦

ટીના દોશી

સીવીએમ બંગલો નં. ૧૧,

ભાઈકાકા સ્ટેચ્યુ પાસે, વલ્લભ વિદ્યાનગર

ફોન : ૯૮૯૮૦૭૦૨૦૫

સો ટચનું સોનું :
ડૉ. સી.એલ.પટેલ

પ્રભાવશાળી અને જાજરમાન વ્યક્તિત્વ, પ્રામાણિકતાનો પર્યાય, નખશિખ નીતિમત્તા, નસનસમાં નિર્ભયતા, લોખંડી મનોબળ, ઝંઝાવાતો સામે ઝઝૂમનાર, ધાર્યું કામ પાર પાડવા કૃતસંકલ્પ, ભલભલા પડકારોને પહોંચી વળવાની હૈયે હામ, અવરોધો વચ્ચે પણ અડીખમ તથા સામે પૂર તરવાનું અખૂટ સાહસ...

ના, જુદા જુદા દસ માણસનું આ વર્ણન નથી. એક જ વ્યક્તિના નામ સાથે આ દસેદસ વિશેષણ જોડાયેલાં છે. બોલો, એ કોણ છે ?

છોટુભાઈ લલ્લુભાઈ પટેલ... ચારુતર વિદ્યામંડળના અધ્યક્ષ. ચરોતરમાં, ગુજરાતમાં અને ગુજરાત બહાર ડૉ. સી.એલ. પટેલ તરીકે જ એ જાણીતા છે. લગભગ છ ફૂટની ઊંચાઈ. ચહેરા પર ચમક. આંખમાં તેજ. ઝગારા મારતું લલાટ. કપાળે તિલક. સફેદ વસ્ત્રો અને સફેદ દાઢીમાં પ્રાચીન કાળના ઋષિ જેવા દેખાતા ડૉ. સી.એલ. પટેલ ગુજરાતનું ગૌરવ છે. તેઓ ચરોતર-રત્ન છે. શિક્ષણ મહર્ષિ છે. મેનેજમેન્ટ ગુરુ છે. ન્યૂ વિદ્યાનગરના વિશ્વકર્મા છે. ગુજરાતની સેલ્ફ ફાઈનાન્સ કોલેજોના પ્રણેતા

છે. જન્મે ખેડૂત અને વ્યવસાયે એન્જિનિયર એવા ડો. પટેલ છેલ્લાં સોળ વર્ષથી અત્યંત ખુમારીથી ગુજરાતના સૌથી મોટા શિક્ષણ સંકુલ ચારુતર વિદ્યામંડળનું સફળ સૂત્રસંચાલન કરી રહ્યા છે. કરોડો રૂપિયાનો વહીવટ કરે છે પણ ચારિત્ર્ય અણીશુદ્ધ છે. તેમનાં ઊજળાં વસ્ત્રો પર એક પણ ડાઘ પડ્યો નથી. કથની તેવી કરનીનું અનુસરણ કરતા ડો. પટેલનું વ્યક્તિત્વ સો ટચના સોના જેવું છે. તેમની છત્રછાયામાં ચારુતર વિદ્યામંડળની ૪૪ જેટલી સંસ્થાઓ સતત પ્રગતિ કરી રહી છે. શિક્ષણ ક્ષેત્રની જેમ જ સામાજિક ક્ષેત્રમાં પણ તેમણે કુશળ નેતૃત્વ કર્યું છે અને આજે પણ કરી રહ્યા છે !

‘મને નેતૃત્વનો ગુણ વારસામાં મળ્યો છે...’ ન્યૂ વિદ્યાનગરનાં લીલાંછમ વાતાવરણની વચ્ચે પ્રકૃતિના ખોળાસમી મદુલીમાં મુલાકાત આપી રહેલા છોટુભાઈ અતીતમાં સરી ગયા : ‘મારા પિતા લલ્લુભાઈએ ગામડી ગામનું મુખીપણું કર્યું હતું. ગામમાં એક કુટુંબનું વંશપરંપરાગતનું મુખીપણું હતું. પણ તેમનો વારસદાર નાની ઉંમરનો હોવાથી લલ્લુભાઈએ મુખીપણું સંભાળ્યું. અંગ્રેજ સરકારના રાજમાં તાલુકા સ્તરે તેમનું ઘણું વર્યસ્વ હતું. ઘણાનાં કામ કરાવે. સરકાર પણ તેમની રજૂઆતને ધ્યાનમાં લેતી. ગામના આગેવાન હોય તે ગામ આખાનો વહીવટ કરે. વર્ષ દરમિયાન મજૂરીના રેટ નક્કી કરે. અમારા ગામના દાનવીરોએ જમીન દાનમાં આપી હોય. કોઈ જમીન મહાદેવ માટે હોય. કોઈ રામજી મંદિર માટે હોય. ગામમાં તો કૂતરાની પણ દેખરેખ રાખતા. ચોમાસામાં કૂતરાને રોટલા ને શીરો ખવડાવતા. એટલે એની પણ જમીન હોય. આવી બીજી બધી જમીનોનો વહીવટ પણ કરવાનો હોય. એ બધો વહીવટ મારા પિતા કરતા. મહાદેવનો વહીવટ કરવાનો હોય તો શ્રાવણ મહિનામાં બ્રાહ્મણોને જમાડવાની વ્યવસ્થા કરે. એ જ રીતે હોળીનો તહેવાર હોય, બેસતું વર્ષ હોય, રામનવમી હોય કે ગોકુળાષ્ટમી હોય તો પ્રસંગ પ્રમાણે ખર્ચ આપી દેવાનો. મારા પિતા

કાયમ કહેતા કે, હું ઘેર પૈસા ના લાવું. ધર્માદાનો એક પૈસો પણ ઘરમાં આવે તો પેટ ચીરીને નીકળી જાય. એ જ રીતે બીજી વાત એ કહેતા કે, આપણે જ્યારે જવાબદારી પર હોઈએ ત્યારે કોઈનું સારું ન કરી શકીએ તો કાંઈ નહીં પણ કોઈના ખોટામાં તો રાજી ન જ રહેવું.’

લલ્લુભાઈની શિખ છોટુભાઈએ ગૂંજે બાંધી. લલ્લુભાઈએ સીંચેલા સંસ્કારોને પગલે નીતિમત્તા અને નેતૃત્વના પાઠ ભણ્યા. મોરનાં ઈંડા ચીતરવાં ન પડે એ કહેતી અનુસાર પિતાના સંગમાં છોટુભાઈ બાળપણમાં જ નેતૃત્વના રંગે રંગાયા. ગામનું નેતૃત્વ કરતા લલ્લુભાઈને જોઈને છોટુભાઈએ યુવકોની આગેવાની લીધી. યુવક મંડળની ટીમ ઊભી કરી. બધાં મળીને ગામની સફાઈ કરતા. કૂવા, હવાડા સાફ કરતા.

‘એ વખતે રેંટિયાબારસનું ઘણું મહત્ત્વ હતું...’ બાળપણની વાત કરી રહેલા છોટુભાઈ ૭૫ વર્ષના મટીને જાણે કે બાળક બની ગયા : ‘રેંટિયાબારસને દિવસે અમે ગાંધીજીને જેટલાં વર્ષ થયાં હોય એટલા દીવા કરતા. છેક બ્રહ્મદેશથી સિંગાપુર સુધીનો નકશો બનાવતા. અને ચોફેર દીવા મૂકતા. અમે સારાં નાટકો ભજવતા. વૃક્ષારોપણ કરતા. એક જગ્યાએ ડોલ ભરીને મૂકીએ. દરેકે પાંચ ડોલ પાણી રેડીને જ ઘેર જવાનું. એ રીતે તળાવની આસપાસ વૃક્ષો રોપ્યાં.’

આ રીતે સમય પસાર થતો ગયો. વહેતા સમયની સાથે છોટુભાઈની નેતૃત્વશક્તિ વધુ ને વધુ ખીલી. મેટ્રિકમાં આવ્યા ત્યારે અભણને ભણાવવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. કહે છે : ‘એ વખતે ધર્મશાળાને બારણાં નહીં. માત્ર એક પાટિયું જ હતું. અમે બે ફાનસ લઈને જઈએ. એક ફાનસ ત્યાં લગાડીએ. બીજું નીચે મૂકીએ. જે મોટી ઉંમરના હોય, રબારી હોય, ભરવાડ હોય તેમને ભણાવીએ. આમ અભણને ભણાવવાની ઝુંબેશમાં અમે આગળ હતા.’

લલ્લુભાઈ પટેલ

આ જ અરસામાં એનએસએસની પ્રવૃત્તિ પણ ઘણી ચાલતી. છોટુભાઈ એનએસએસના વિદ્યાર્થીઓને આમંત્રિત કરતા. તેમની સાથે મળીને ગામમાં રસ્તા બનાવતા. તેમાંથી પૈસા બચાવતા. કહે છે : ‘અમારા ગામમાં જે પંચાયત ઘર છે તેની ઉપર વાંચનાલય બનાવ્યું. આ વાત લગભગ ૧૯૫૪ની આજુબાજુની છે. એ જમાનામાં સાડા તેર હજાર રૂપિયામાં મોટી બિલ્ડિંગ બનાવી. યુવક મંડળની પ્રવૃત્તિમાંથી પાંચ હજાર રૂપિયા બચાવ્યા. પાંચ હજાર સરકારે આપ્યા. બીજા ખૂટતા હતા તે દરેક પાસેથી અઢીસો રૂપિયા લીધા. પહેલાં મારા પિતા પાસેથી લીધા. મને યાદ છે કે એક વેપારી પાસેથી અઢીસો રૂપિયા લેવા છેક વડોદરા સુધી ગામડીથી સાયકલ પર ગયો હતો.’

આ રીતે ખંત, નિષ્ઠા અને ધગશથી છોટુભાઈએ ગામમાં પુસ્તકાલય ઊભું કર્યું. યુવક મંડળમાં ક્રિકેટ અને કેરમનાં સાધનો વસાવ્યાં. છોકરાઓ સંગઠિત રહે તે માટે પણ પ્રયત્ન કરતા. ‘કોઈને ઉપયોગી થવાય તો થવું’ એવી લલ્લુભાઈની શિખામણ ગાંઠે બાંધીને છોટુભાઈએ નાનપણમાં જ નેતૃત્વનાં ગુણો કેળવી લીધા.

પિતા લલ્લુભાઈ પાસેથી નેતૃત્વ ઉપરાંત નીડરતાનો વારસો પણ મળ્યો છે એ વાતનો છોટુભાઈને ગર્વ છે. કહે છે : ‘મારા પિતા અત્યંત હિંમતવાળા હતા. દાદ આપવી પડે એવા હિંમતવાળા. હું જ્યારથી સમજણો થયો ત્યારથી એ ગુજરી ગયા ત્યાં સુધી તેમની સાથે આંખ પણ

મિલાવી શકતો નહીં. એ પોતે બંદૂક રાખતા. તેમના સમયમાં તેમણે બે બહારવટિયાની ધાડ પકડાવી હતી. એ માટે અંગ્રેજ સરકારના રાજમાં બે બહાદુરીના સર્ટિફિકેટ પણ તેમને મળ્યાં હતાં!’

છોટુભાઈએ તેમના પિતા લલ્લુભાઈ અને બહારવટિયાઓ વચ્ચે ખેલાયેલા જંગની વાત માંડી ત્યારે તેમની નજર સમે રુંવાડાં ખડાં કરી દેતો એક પ્રસંગ તરવરી ઊઠ્યો. તેમના જ શબ્દોમાં એ પ્રસંગ સાંભળીએ :

‘લગભગ ૧૯૪૭નો સમય... હું એ વખતે દસમા ધોરણમાં ભણતો હતો. એ વખતે અમારા ગામની અંદર થઈને એક રેલવે પસાર થાય. ડાકોર લાઈનની કોઈ પણ ગુડ્સ ટ્રેન હોય તે સિગ્નલ આવતાં સુધી વ્હીસલ્સ ક્રે. આણંદથી નીકળે એટલે અમારા ગામની બહાર જાય ત્યાં સુધી વ્હીસલ વગાડે. એ જ સમયે સશસ્ત્ર બહારવટિયા ત્રાટક્યા. ત્યારે વીજળી નહોતી. હું ફાનસ લઈને મેડે વાંચતો હતો. ત્યાં મારા પિતા બંદૂક લેવા આવ્યા. બંદૂક લઈને નીકળ્યા. હું પણ તેમની સાથે નીકળ્યો. જ્યાં બંદૂકધારી ને હથિયારધારી હોય ત્યાં હિંમત કરીને જવાનો કોઈ પણ વિચાર ન કરે. પરંતુ મારા પિતા ગયા.’

‘આ ઘટના બીજા ફળિયામાં બની હતી. જેમને ઘેર ધાડ પડી ત્યાં ધાડપાડુઓ પહેલામાં પહેલું એમનું નામ બોલ્યા. તેમણે કહ્યું હું. એટલે ધાડપાડુઓએ તલવારનો ઘા કર્યો. એમાં એમનું કાંડું ઘવાયું. બીજા એક ભાઈએ ‘મારી નાખ્યા રે મારી નાખ્યા, મારે ત્યાં બહારવટિયા આવ્યા,’ એવી ભૂમરાણ મચાવી. એ ઊભા થયા એટલે ધાડપાડુ એમને જોઈ ગયા. ગોળી ચલાવી. તેનાથી પેલા ભાઈની આંખ ઘવાઈ.

‘અમે બન્ને ત્યાં ગયા. બીજા લોકો તો પોતાના ઘરમાં પેસી ગયા હતા. જેને ગોળી વાગી હતી તે ખાટલા નીચે પેસી ગયા. ત્યારે મારા પિતાએ એક યુક્તિ વાપરી. ત્રાડ નાખી : ‘નવે નવ બંદૂકવાળા એક સાથે

ફરી વળો. પાડી દો એમને...’ હકીકતમાં બંદૂક એક જ હતી. પિતાએ હવામાં બાર કર્યાં. તેમને બીક મારી હતી. મારા હાથમાં ફાનસ હતું. ફાનસનું નિશાન લઈને ધાડપાડુઓ મને પાડી ના દે એની એમને ચિંતા હતી. એ મૂંગા રહેતા. મને એક બાજુ જતા રહેવાનો હાથથી ઈશારો કરે. પણ હું સમજું નહીં. ત્યાં જ ઊભો ઊભો જોઉં. સામેથી ગોળીઓ ધૂટે સડાસડા સડાસડ... પણ આખરે મારા પિતાની બહાદુરીથી ધાડ પાછી વાળી શકાઈ હતી. મારા પિતાએ બહાદુરી ના વાપરી હોત તો ધાડ તો રોકાઈ જાત પણ ગામને ઘણું નુકસાન થયું હોત.

‘જેમને ઘેર ધાડ પડી એમની પાસે રિવોલ્વર અને બંદૂક હતી પણ એ કાંઈ કરી ન શક્યા. પણ મારા પિતા એ ધાડ પાછી વાળી શક્યા હતા !’

છોટુભાઈને આજે પણ બરાબર યાદ છે કે ધાડ પાછી વાળી તેના બીજે દિવસે વિક્કલભાઈ સાહેબે કહેલું કે, બહાદુર બાપના બહાદુર દીકરા!

બહાદુર બાપના આ બહાદુર દીકરાને પિતાની બહાદુરીના બીજા કિસ્સાઓ પણ યાદ છે. સંભારણાની દાબડી ખોલતાં કહે છે : ‘અમારા ગામમાં સાપ બહુ નીકળતા. મારા પિતા બંદૂકથી સાપ મારતા. લોકો સાપ મારવા એમને બોલાવતા. પણ બંદૂકથી ફાયર કરે ત્યારે છરા નીકળે. એક વાર એવું થયું કે એ છરાથી લાલજી મહારાજની મૂર્તિ તૂટી ગઈ. ત્યારથી પિતાએ બંદૂકથી સાપ મારવાનું બંધ કર્યું.’

વડ તેવા ટેટા ને બાપ તેવા બેટા એ કહેવત અનુસાર પિતા ન હોય ત્યારે છોટુભાઈ બંદૂકથી સાપ મારતા. ભૂતકાળમાં ડોકિયું કરતા એ કહે છે : ‘એક વાર ભેડા ઉપર સાપ હતો. મેં ફાયર કર્યું ને સાપના બે ટુકડા થઈ ગયા. પણ પછી માતાએ સાપ મારતાં વાર્યો.’

છોટુભાઈ સાપ મારતા પણ નાગને પવિત્ર માનતા. એ કહે છે : ‘ખેતરમાં નાગ રહેતો હોય તો ખેતર નસીબવાળું ગણાય. અમારા એક

ખેતરમાં તો ત્રણ નાગ હતા. આજે જે મકાનમાં રહીએ છીએ તેમાં પણ નાગ આવે છે. અમે નાગને મારતા નથી. મને ચોકેર નાગ હોય તેવાં સ્વપ્ન પણ આવે છે. મારા દીકરાના દીકરાઓ અને દીકરીના દીકરાઓ નાગથી ડરતા નથી.’

પંચોતેર વર્ષના છોટુભાઈ પોતાના પૌત્રો અને દોહિત્રોને સંભારે છે ત્યારે તેમને તેમના દાદાનું સ્મરણ થયું. દાદાદાદા, માતાપિતા, ગામ અને કુટુંબની સ્મૃતિઓ જીવંત થઈ ગઈ. પાછા પગલે જીવનના સાત દાયકાનો પ્રવાસ ખેડીને સંસ્મરણોની ગઠરિયાં ખુલ્લી મૂકી દીધી :

‘આણંદની બાજુના ગામડી ગામમાં મારું કુટુંબ વસે. દાદા ગરબડદાસ-દાદી જીબાબહેન. તેમના ચાર દીકરામાં મારા પિતા લલ્લુભાઈ સૌથી મોટા. દાદા ગુજરી ગયા ત્યારે મારા પિતાની ઉંમર ૧૪ વર્ષની. તેમના સૌથી નાના ભાઈ એ વખતે પાંચ વર્ષના. પિતાએ ધગશથી કુટુંબની જવાબદારી સંભાળી લીધી. એક બાપની જેમ કુટુંબની સંભાળ રાખી. તેમણે બધા ભાઈઓને પોતાના પુત્રની જેમ પાળ્યા હતા.’

‘કુટુંબનો વ્યવસાય ખેતી. જે જમીન હોય તેમાં વરસાદી પાણીના અનુસંધાનમાં ખેતી કરવાની. ખેતીની સાથે પૂરક ઢોર રાખવાના. પોતાની જાતે જ બધું કામ કરવું પડતું. ઓજારો વસાવવાનાં. મારા પિતા સારી ઓલાદના બળદ ને ભેંસ રાખતા.’

‘હું પિતાને દાજી કહેતો. તેમને પહેલા લગ્નથી બે દીકરી હતી. તેમનાં બીજાં લગ્ન થવાનાં હતાં ત્યારે લલ્લુભાઈની પ્રતિષ્ઠા સારી. એ વખતમાં પટેલોને પુનઃલગ્ન માટે કન્યા ન મળે. પણ દાજીને મળી. અમારા બે કુટુંબીને કન્યા મળી નહોતી. એટલે પિતાએ કહ્યું કે જે ઘરમાં કન્યા ઉપરાંત બે દીકરી હોય ત્યાં જ પરણું. એ રીતે પિતાની સાથે પેલા બે કુટુંબીનાં લગ્ન પણ થયાં.’

‘મારા પિતાનાં કુલ છ સંતાનમાં પાંચ પુત્રી. હું એક માત્ર પુત્ર. પિતાશ્રી ભેદભાવ કરતા નહોતા. ક્યારેક મને ટકોર કરતા કે ૧૯૨૨માં સૌથી મોટા બહેનને પરણાવ્યાં ત્યારે કેળો અને પપૈયાનો મંડપ કર્યો હતો. મંડપમાં ફુવારો કર્યો હતો. એ વખતે જાન પાંચ ટંક જમે. પણ પાંચ ટંકનું ખાવાનું ત્રણ ટંકમાં જ પૂરું થઈ ગયું હતું. ધીના વપરાશમાં કોઈ મણા રાખી નહોતી.

જીબાબહેન ઉર્ફે ગંગાબહેન

એ જ રીતે મારી બીજી ત્રણ બહેનોના પ્રસંગ પણ ઉજવ્યા હતા.’

‘મારાં બાનું નામ જીબા. દાદીમાનું નામ પણ જીબા હતું એટલે બાને જીબા ઉર્ફે ગંગાબહેન કહેતાં. તેમનું પિયર આણંદ તાલુકાના કાસોરમાં. મારાં બાથી હું એક જ પુત્ર છું. ૧૦ એપ્રિલ ૧૯૩૫ના રોજ મારો જન્મ થયો. મારા પોતાના બે ભાઈ મારી હયાતીમાં ગુજરી ગયા હતા. એક બહેન પણ મૃત્યુ પામી. અમે છ રહ્યાં. પાંચ બહેન અને હું એક ભાઈ... એ જમાનામાં કુટુંબના માણસો મદદરૂપ ન થાય તો આજીવિકા માટે મુશ્કેલી પડે. એટલે જેમ મારા પિતા ઘરની જવાબદારી સંભાળતા તેમ મારાં બા પણ સારી રીતે જવાબદારી સંભાળતા. મને સમજ થઈ ત્યારે બે ભેંસ રાખતાં...’

છોટુભાઈ માતાની વાત કરતી વખતે સંસ્મરણોની સુંદર દુનિયામાં સરી ગયા. બા સાથે તો કેટકેટલાં સંભારણાં જોડાયેલાં છે : એ તાજું દૂધ પીવડાવતાં. રોજનું એક લિટર દૂધ પાતા. શિયાળામાં તો ધીમાં આથેલો દસેક કિલો ખજૂર ખવડાવતા. મગસ તો ચપ્પાથી કપાય એવો સરસ બને.

એ ખેતરમાં જાંબુડા ઉતારીને રાખે. મારા છોકરાને પણ અડકવા ન દે. મારા છોટુ માટે છે એમ કહે. એકવાર માતા સાથે બીએપીએસની યોગીસ્વામીની ટ્રેનમાં જાત્રાએ જવાનું પણ થયું હતું. ડૉ. સી.એલ. પટેલ કહે છે : ‘મારાં બાની આંખો બહુ સારી હતી. તેમને ચશ્મા નહોતાં. મોતિયો પણ નહોતો. મને તેમનું એ વારસામાં મળ્યું છે !’

માતા તરફથી મળેલા વારસાને કારણે છોટુભાઈની આંખો નબળી પડી નથી. તેમને ચશ્માં આવ્યાં નથી. તો પિતા તરફથી નીતિમત્તા, નિર્ભયતા અને નેતૃત્વનો વારસો મળ્યો છે. છોટુભાઈ માતા અને પિતા તરફથી મળેલા વારસાના સંદર્ભમાં જુદાં જુદાં સંસ્મરણોને વાગોળે છે, પણ કેટલાંક સ્મરણો એવાં પણ છે જે માતાપિતા બન્ને સાથે જોડાયેલાં છે. એ છે બાળપણમાં માર ખાવાનાં સ્મરણો. છોટુભાઈ કહે છે : ‘મને માતાપિતા બન્નેએ ખૂબ માર્યો છે. કારણ કે નાનપણમાં હું ખૂબ તોફાની હતો. ખૂબ અટક્યાળા કરતો. કોઈ ભેંસ દોહતું હોય તો દૂધમાં કચરો નાખી દેતો. મારાં તોફાનોને કારણે લોકો મને ‘લલ્લુ ગડબુનું વાંદરુ’ કહેતા. ઘરમાં મારી ફરિયાદ થતી. પછી મને માર પડતો. બાપા મેથીપાક આપતા.’

મેથીપાક સાથે જોડાયેલો બીજો એક પ્રસંગ પણ છોટુભાઈને યાદ છે. એ વિશે વાત કરે છે ત્યારે એમની ઉંમરમાંથી સાડા છ દાયકાની બાદબાકી થઈ ગઈ : ‘એ વખતે ગામડામાં મારા પિતા બીડી ને હુક્કો પીતા. મારી જવાબદારી એ હતી કે તેમના ઊઠતાં પહેલાં દેવતાથી હુક્કો ભરીને તેમના ખાટલા પાસે મૂકી દેવાનો. પિતા ઊઠે એટલે બીડી ને હુક્કો પીએ. તેમને જોઈને મને થતું કે આપણે પણ બીડી પીધી હોય તો કેવું. જોકે પછી બીડી તો ન પીધી, પણ એ વખતમાં તાજ છાપ સિગારેટ આવતી હતી. મેં કો’ક કો’ક વાર એ સિગારેટ પીધી. પણ પિતા એ જાણી ગયા. એટલે તેમણે શિક્ષા કરી.’

‘શું શિક્ષા કરી ?’ એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ડો. સી.એલ. પટેલે હસતાં હસતાં કહ્યું : ‘શિક્ષા તો ઘણી જાતની હતી. એક દોરડું લે. અને કડાની અંદર ભેરવે. તેમાં મને બાંધે. અને ઉપર લબડાવે. પછી બે પાંચ ચીપિયા ઠોકે અને પૂછે, ફરી આવું કરીશ ? આપણે ના પાડીએ. પછી નીચે ઉતારે. જોકે ત્યાર પછી સિગારેટ પીવાની રુચિ જ ના રહી.’

છોટુભાઈએ સિગારેટ પીવાનું બંધ કર્યું, પણ માર પડવાનું બંધ ન થયું. લોકો તોફાનોની ફરિયાદ કરતા. એટલે લલ્લુભાઈ તેમને બરાબરનો માર મારતા. છોટુભાઈ માર ખાઈ લેતા. પણ એકવાર તેમનું ધૈર્ય ખૂટી ગયું. તેમણે ઘર છોડીને ભાગી જવાનો નિર્ણય કર્યો. છોટુભાઈના શબ્દોમાં જ એ પ્રસંગ સાંભળીએ :

‘એક વાર મારા પિતાએ મને એટલો માર્યો કે મેં ઘર છોડીને નાસી જવાનો નિર્ણય લીધો. હું ભાગી ગયો. અને એક આમલી પર ચડી ગયો. પછી તો મારી શોધાશોધ ચાલી. હું જે આમલી પર હતો ત્યાં નીચે એક મારકણો બળદ હતો. એટલે એ બાજુ મને કોઈ શોધવા આવે એમ નહોતું. પણ એક છોકરીએ મને જોઈ લીધો. અને લાગ્યું કે ઝાડ પર વાંદરા કરતાં પણ મોટું કંઈક દેખાય છે. તેણે બધાંને કહ્યું કે છોટુ તો અહીં છે. પછી સહુએ મને નીચે ઉતાર્યો. પિતાને ગામના લોકોએ ઠપકો આપ્યો કે, એકના એક છોકરાને આટલો બધો મારો છો?’

માર ખાવાના આવા અનેક પ્રસંગો બન્યા પછી પણ છોટુભાઈના મનમાં માતા કે પિતા પ્રત્યે નફરત જાગી નથી. પિતાએ આપેલા સંસ્કારોને કારણે જ પોતાનું યોગ્ય ઘડતર થયું છે એવું છોટુભાઈ દૃઢપણે માને છે. પિતાની નેતૃત્વશક્તિ અને નીડરતાની સાથે તેમનામાં રહેલી ચીવટનું સ્મરણ પણ છોટુભાઈના માનસમાં જળવાયેલું છે. એ સાથે જોડાયેલો એક પ્રસંગ છોટુભાઈએ વર્ણવ્યો : ‘મારા બાપા બહુ ચીવટવાળા. એકવાર

ચપ્પુ ખેતરમાં રહી ગયું. તેમણે એ લેવા મને ખેતરે મોકલ્યો. હું રાત્રે અઢી ત્રણ કિ.મી. ચાલીને ખેતરે ગયો. ભૂત લોખંડથી દૂર રહે એટલે રસ્તામાં ભૂતનો વાસ હોય તો તેનાથી બચવા હાથમાં લોખંડની વસ્તુ લઈને ગયો. અને ચપ્પુ લઈ આવ્યો.’

ગામડીના ખેતરમાં છોટુભાઈ

પિતા ચીવટવાળા હોવાની સાથે ઉદાર દિલના પણ હતા એ છોટુભાઈને આજે પણ યાદ છે. એ સાથે જોડાયેલો એક પ્રસંગ તો છોટુભાઈના હૃદયમાં કોતરાઈ ગયો છે. છોટુભાઈ કહે છે : ‘ક્યારેક મને મારા કાકા સાથે વાંધો પડે તો પિતા કહેતા,

‘સામે આંબા પર શું દેખાય છે ?’

‘એ આંબા જેવું છે પણ આંબો નથી.’

‘એ ઓઢો છે. આંબાની ડોક પર પક્ષીઓ બીજ મૂકે તેમાંથી જે ઊગે તેને ઓઢો કહે... આપણે કોઈને પૈસા આપ્યા હોય તો કૂવામાં પોટલું નાખ્યું છે એમ સમજીને ભૂલી જવાનું. એનું ખાતુંય નહીં પાડવાનું અને ઉઘરાણી પણ નહીં કરવાની. ગયા અવતારનું માગતું પૂરું કરે છે. ઝાડ પર ઝાડ થઈને આપવાનું.’

લલ્લુભાઈની આ શિખામણ પછી છોટુભાઈએ કોઈને પૈસા આપ્યા હોય તો કૂવામાં પોટલું નાખ્યું એમ સમજીને ભૂલી ગયા છે. ન તેમણે ખાતું પાડ્યું છે કે ન કદી ઉઘરાણી કરી છે!

આ ઉપરાંત લલ્લુભાઈએ આપેલી અન્ય ત્રણ શિખામણ પણ છોટુભાઈએ ગૂંજે બાંધી છે : પોતાના માણસોને વધુ પ્રેમ કરવો, અંગત સગાઓને લગ્ન ને મરણ પ્રસંગે જરૂર યાદ કરવા અને બદલો લેવાની વૃત્તિ ન રાખવી.

બાળપણની આવી તો કેટકેટલીયે વાતો, કેટકેટલા અનુભવો છોટુભાઈની સ્મરણ ગઠરિયાંમાં સંઘરાયેલા છે. આયુષ્યના સાડા સાત દાયકા વટાવ્યા પછી પણ બાળપણની ધીંગામસ્તી તેમના મનમાં જેમની તેમ સચવાયેલી છે. છોટુભાઈને યાદ છે કે હોળીના તહેવારમાં ગેડીદડો રમતા. ખેતરોમાં ફરવાનો બહુ શોખ હતો. આખા ગામમાં ક્યા આંબા પર મીઠી કેરી એ તેમને ખબર હોય. કંકોડા ક્યાં થાય ને ગીલોડાં ક્યાં કડવાં ન હોય એ પણ જાણે. એટલે લઈ આવે.

છોટુભાઈ ગામના ખેતરોમાં તો ફરતા જ, પણ પોતાના ખેતરોમાં પણ કામ કરતા. કહે છે : ‘મેં ભેંસો ચારી છે. ભેંસનું છાણ પણ સાફ કર્યું છે. ભેંસોની બધી રીતે માવજત પણ રાખી છે. તેમને નવડાવવા ધોવડાવવા સહિતનું કામ મેં કર્યું છે. ઘાસનો ભારો ઉઠાવ્યો છે. હળ ચલાવતાં અને બળદગાડું ચલાવતાં આવડે છે. ખેતી માટે જે જ્ઞાન જોઈએ તે મેં મેળવ્યું છે !’

ખેતીના અનુભવોની વાત કરી રહેલા છોટુભાઈને યાદ છે કે લલ્લુભાઈ પાસે ઠપ વીઘા જમીન હતી. કહે છે : ‘મારા પિતા તેમના સૌથી નાના ભાઈ સાથે સહિયારી ખેતી કરતા હતા. હું સાત વર્ષનો હતો. ત્યારે કાકાએ પિતાને કહ્યું, હવે તમે તમારું જુદું કરો... ત્યારે મારા પિતાએ કહ્યું કે તું રપ વીઘા લે અને મને વીસ વીઘા આપ. પણ નજીક આપ. આમ અમારી પાસે વીસ વીઘા જમીન થઈ. એ જમીનમાં તમાકુ, ડાંગર, ઘઉં, બાજરી, કોદરા, તુવેર અને બાવટો થતો. મેં એ દિવસોમાં અનાજના કોથળા ઉતાર્યા છે એનું પણ મને સ્મરણ છે !’

આમ, છોટુભાઈએ ગામડાનું ખરું જીવન જેને કહી શકાય તેનો પૂરેપૂરો આનંદ માણ્યો છે. વળી, ગામના લોકો પણ તેમના પર ખાસ પ્રકારનો ભાવ રાખતા. કહેતા કે, આ લલ્લુ મુખીનો છોકરો છે... છોટુભાઈ કહે છે : ‘લલ્લુ ગરબડદાસનો પુત્ર હોવાથી મને તો હું રાજાનો પુત્ર હોઉં એવું લાગતું હતું !’

જોકે રાજાના આ પુત્રનું નામ નાનપણમાં બુધિયો હતું. આ સંદર્ભમાં છોટુભાઈ હસીને કહે છે : ‘મારો જન્મ બુધવારના દિવસે થયો હોવાથી મારું નામ બુધિયો પડ્યું. સ્કૂલમાં દાખલ થયો ત્યાં સુધી બુધિયા નામે જ ઓળખાયો. બ્રાહ્મણો મને બુદ્ધિશંકર કહેતા. પછી એક શિક્ષકે મારું નામ મણિભાઈ રાખ્યું. ત્યારબાદ પિતાએ મારા જન્માક્ષર કરાવ્યા. તેમાં મિથુન રાશિ આવી. એટલે મારું નામ છોટુભાઈ રાખ્યું.’

છોટુભાઈની દાબડીમાં બાળપણ અને ઘરપરિવારનાં જેટલાં સંભારણાં છે તેટલાં જ સંસ્મરણો શાળાજીવનનાં પણ છે. આણંદની શારદા હાઈસ્કૂલમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવ્યું. એ વખતે આણંદમાં લલ્લુભાઈના ઘણા મિત્રો હતા. તેમાંના એક રાવજીભાઈ પટેલ ડી.એન. હાઈસ્કૂલમાં હોમગાર્ડ કમાન્ડર હતા. તેમણે લલ્લુભાઈને કહ્યું, તમારા દીકરાને ડી.એન.માં મૂકો...

‘એટલે પાંચમા ધોરણથી પિતાએ મને ડી.એન.માં મૂક્યો...’ અદ્ભુત સ્મરણશક્તિ ધરાવતા છોટુભાઈએ આમ કહીને વાત આગળ વધારી : ‘એ વખતે છાત્રાલયમાં ઘણા બ્લોક હતા. પણ મને ૧૮ નંબરના મહેમાનગૃહમાં મૂક્યો. એ ઓરડામાં હું એકલો જ. નવ દસ વાગે ત્યાં સુધી મને ખબર જ ન પડે. પણ રાત્રે અગિયાર વાગે અગિયાર બેલ વાગે. અને બાર વાગે બાર બેલ વાગે. હું તો ઝબકીને જાગી જાઉં. ગભરામણ થાય ને આખી રાત ઊંઘ ન આવે. હું તો ગેટ પર ઊભો રહું. ગામડીના કોઈ આવતા જતા હોય તો તેમની પાસે રહું. આમ ત્રણ દિવસ થયા. પછી

યોથે દિવસે મારા પિતા આવીને મને ઘેર લઈ ગયા.’

આ ઘટના પછી છોટુભાઈ ગામડીથી શાળાએ જતા અને પાછા ફરતા. જોકે એ વખતે હોસ્ટેલમાં રહ્યા હોત તો શિક્ષકો પાસેથી પોતે જે મેળવ્યું છે તેના કરતા કંઈક વધુ પ્રાપ્ત કરી શક્યા હોત એવું એ દૃઢપણે માને છે. ડી.એન. હાઈસ્કૂલ માટે તેમના મનમાં અત્યંત આદરભાવ છે. ડી.એન. હાઈસ્કૂલે પોતાના ઘડતરમાં મૂલ્યવાન પ્રદાન કર્યું હોવાની પ્રતીતિ આજે પણ તેમને થાય છે. ડી.એન.ના શિક્ષકોની સ્મૃતિ છોટુભાઈના માનસમાં અકબંધ છે. પ્રિન્સિપાલ ઈશ્વરભાઈ, ગણિત શીખવતા રણછોડભાઈ, અંગ્રેજી ભણાવતા અમીનસાહેબ, ઈતિહાસના વિઠ્ઠલભાઈ સાહેબ અને વ્યાયામના ન.રા. પંડ્યાનું તેઓ સ્નેહથી સ્મરણ કરે છે. છોટુભાઈ કહે છે : ‘શાળામાં રવિશંકર મહારાજ, વિનોબા ભાવે, બબલભાઈ મહેતા, દાદા ધર્માધિકારી અને માવળંકર દાદા જેવા મહાનુભાવો આવતા. સ્નેહરશ્મિ અને સુન્દરમ્ જેવા લેખકો આવતા. ઉપરાંત કવિઓ અને લોકસેવકો આવતા. તેમનાં પ્રેરક પ્રવચનોને કારણે જીવનમાં કઈ રીતે આગળ વધવું તેની શીખ મળતી.’

જોકે આરંભના દિવસોમાં પોતે શાળાએ કઈ રીતે આવતા જતા તેનું અત્યારે પણ છોટુભાઈને આશ્ચર્ય થાય છે. સંસ્મરણોના સાગરમાં ડૂબકી લગાવીને કહ્યું : ‘મને એમ થાય છે કે, એ વખતે હું કેમનો આવતો હતો. આણંદથી અમારે ત્યાં આવવાનું હોય તો રસ્તામાં ખ્રિસ્તીઓનું કબ્રસ્તાન આવે. તેમાં કોસ મૂક્યા હોય. ત્યાં સુધી આવતા પણ બીક લાગે. શિયાળાના ધુમ્મસમાં વધુ ડર લાગે. એમ થાય કે કંઈક આવશે કે શું ?’

શિયાળાની વાત નીકળતા છોટુભાઈને યાદ આવ્યું કે એ દિવસોમાં દિનેશ મિલનું જાડું કાપડ આવતું. તેના હાફપેન્ટ, બંડી અને કોટ પણ

સીવડાવ્યાં હતાં. એ પહેરવાથી પોતાને ઠંડીમાં હૂંફ મળતી એનું પણ છોટુભાઈને સ્મરણ છે !

છોટુભાઈની સ્મરણશક્તિ અત્યંત તીવ્ર અને તેજ છે. બાળપણની અને શાળાજીવનની ઘટનાઓ આ ઉંમરે પણ તેમની સ્મૃતિમાં હૂબહૂ સચવાઈ છે. પર્યટનમાં જાય ત્યારે ગિરનાર તો ધડધડાટ ચડતા ને ઊતરતા અને

વિઠ્ઠલભાઈ સાહેબ

માઉન્ટ આબુ બસમાં ગયા હોય તો પણ ઊતરતી વખતે તો ચાલીને જ અંબાજી સુધી આવતા એનું વર્ણન કરે છે ત્યારે એ ઘટના આપણી નજર સામે બનતી હોય એવું લાગે છે. ફરી એક વાર શૈશવની શેરીઓમાં સરી જતાં છોટુભાઈ કહે છે : ‘એ દિવસોમાં વ્યાયામનો ઘણો પ્રભાવ હતો. અમારે ત્યાં અંબુભાઈ પુરાણી આવતા. એ વ્યાખ્યાન આપે ત્યારે નીચે થાળી રાખવી પડતી. એમને યુવાનો માટે એવું લાગી આવતું કે દડદડ આંસુ પડતાં.’

શાળા જીવનનું વધુ એક સ્મરણ વિઠ્ઠલભાઈ સાહેબ સાથે જોડાયેલું છે. એ વિશે વાત કરતા છોટુભાઈ કહે છે : ‘અમે લોકો ગામડાંમાંથી આવીએ. દફતર લઈને આવીએ. અમારી પાસે મોં લૂછવાના રૂમાલ ના હોય. એટલે નાક સાફ કરવું હોય તો ખમીસની બાંયથી લૂછીએ. વિઠ્ઠલભાઈ સાહેબ ટકોર તો ના કરે પણ અમારી સામે બાંયથી નાક લૂછવાનો અભિનય કરે. ત્યારથી પિતાના ધોતિયાનો ટુકડો કે બાની સાડીનો ટુકડો ઓટીને અમે રૂમાલ રાખતા થઈ ગયા.’

આ જ અરસામાં ભારતમાં સ્વતંત્રતાની ચળવળ ચાલતી હતી.

છોટુભાઈને યાદ છે કે સ્વતંત્રતાની ચળવળમાં ભાદરણના શિવાભાઈ અને વિઠ્ઠલભાઈ સાહેબ જેલમાં ગયા હતા. તેમના સુપુત્રની ભણવાની જવાબદારી ઈશ્વરભાઈ સાહેબ રાખતા. આણંદમાં ટપાલો ચોરતા, પત્રિકાઓ ફેરવતા. ચળવળિયાઓ બોમ્બ બનાવતા. એ વખતે ‘આગે બઢો, આગે બઢો’ ગીત સાંભળીને છોટુભાઈને પણ પાનો ચડતો અને એમ થતું કે આપણે પણ કંઈક કરવું જોઈએ !

એ વખતે પોતાનું બાળપણ હોવાના કારણે છોટુભાઈ વધુ તો કાંઈ કરી શક્યા નહોતા, પરંતુ રાષ્ટ્રીય ચળવળ દરમિયાન સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અને જવાહરલાલ નેહરુને પ્રત્યક્ષ જોવાનો લ્હાવો તેમને જરૂર સાંપડ્યો હતો. આ સંદર્ભમાં છોટુભાઈ કહે છે : ‘એ વખતે સરદાર પટેલ ટ્રેનમાંથી ઊતર્યા અને સાંકડી શેરીમાં થઈને આવ્યા હતા. એપ્રિલ ૧૯૪૭માં સરદાર આવ્યા ત્યારે પણ હું આવ્યો હતો. પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ પણ આણંદમાં ઉતર્યા હતા. તેની ગાડીની પાછળ લગભગ પાંચસો માણસો દોડતા હતા. મને યાદ છે કે હું પણ તેમાંનો એક હતો. ધૂળિયો રસ્તો હતો. આગળ ગાડી જાય અને પાછળ અમે ધૂળ ખાતા ખાતા જઈએ.’

છોટુભાઈ ડી.એન. હાઈસ્કૂલમાં હતા ત્યારે આવા તો અનેક યાદગાર અનુભવો એમને થયા છે. કહે છે : ‘ડી.એન.માં યોજતા પ્રવાસોને કારણે ઐતિહાસિક અને ધાર્મિક બાબતોનો ખ્યાલ આવ્યો. શાળામાં આવતા મહાનુભાવોના પ્રવચનોના કારણે જીવનમાં આગળ કઈ રીતે વધવું તે શીખ્યા. ડી.એન.માં બાળકોનો સર્વાંગી વિકાસ થાય તેવું વાતાવરણ હતું. પિતાના સંસ્કાર ઉપરાંત શિક્ષકોના જીવનમાંથી બોધપાઠ મળ્યો એટલે જ જીવનને યોગ્ય દોરવણી આપી શકાઈ છે !’

ડી.એન.માં હતા ત્યારે છોટુભાઈએ જીવનને કેવી દિશા દોરવણી આપવી તે નક્કી કરવાની સાથે જ કઈ કારકિર્દી ઘડવી તેનો નિર્ણય પણ

કરી લીધો હતો. પાલી ભાષા સાથે ૧૧મું ધોરણ એટલે કે મેટ્રિક પાસ કરનાર છોટુભાઈ કહે છે : ‘હું મેટ્રિકમાં હતો ત્યારે ડી.એન.માં એસ.એસ.સી. પછી શું થશો તેનું માર્ગદર્શન આપતો ચાર્ટ મૂકવામાં આવ્યો હતો. તેમાં એસ.એસ.સી. પછી બી.એ., બી.કોમ., બી.એસસી., એન્જિનિયર અને બીજું શું થઈ શકાય તેની સમજ પાડવામાં આવી હતી. મારા પિતા મને કલેક્ટર બનાવવા માંગતા હતા પણ એ ચાર્ટ જોયો ત્યારે મેં નક્કી કરી લીધું કે હું તો એન્જિનિયર જ બનીશ.’

વી.પી. સાયન્સ કોલેજ

મેટ્રિક પાસ કર્યા પછી છોટુભાઈ એન્જિનિયર બનવાની દિશામાં આગળ વધ્યા. વિદ્યાનગરની વી.પી. સાયન્સ કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવ્યો. બસમાં, સાયકલ પર અથવા તો ચાલીને કોલેજ આવતા જતા. એ વખતના રંગલર કહી શકાય તેવા એન.એમ. શાહ પ્રિન્સિપાલ હતા. છોકરાઓમાં તેમની ઘણી ધાક હતી. છોટુભાઈ કહે છે : ‘અત્યારે સીડીસીના ડાયરેક્ટર આર.સી. દેસાઈ જેમાં રહે છે તે બંગલામાં એન.એમ. શાહ રહેતા. બાજુમાં પેશાબખાનું હતું. એન.એમ. શાહ બંગલામાંથી નીકળે ત્યારે તેમને જોઈને છોકરાઓ પેલા પેશાબખાનામાં ધૂસી જતા. હુંય ધૂસી જતો.’ જોકે છોટુભાઈના મનમાં એન.એમ. શાહ માટે પૂરેપૂરો આદર છે. એ વખતે કોલેજમાં જે અધ્યાપકો ભણાવતા હતા તેમને પણ ભાવથી યાદ કરે છે : ડૉ.પી.સી. વૈદ્ય અને સી.એમ. શાહ ગણિત ભણાવતા. માંકડસાહેબ રસાયણશાસ્ત્ર ભણાવતા. અત્યારે ચારુતર વિદ્યામંડળમાં માનદ્ મંત્રી તરીકે

જે સેવાઓ આપી રહ્યા છે તે પ્રિન્સિપાલ આર.પી. પટેલ ફિઝિક્સના રેમોન્સ્ટ્રેટર હતા. અંગ્રેજીમાં પ્રભુ અને એ.આર. દવે હતા.

‘દવે સાહેબ એટલું સરસ અંગ્રેજી ભણાવતા કે વર્ગ છોડવાનું મન ના થાય...’ આમ કહી રહેલા છોટુભાઈને કોલેજકાળનો એક રસપ્રદ કિસ્સો સાંભર્યો : ‘એકવાર દવેસાહેબનો વર્ગ હતો. મેં મારા ભાઈબંધના ખિસ્સામાંથી પેન્સિલ લઈ લીધી. એટલે દવેસાહેબ બોલ્યા, સમબડી હેઝ સ્ટોલન સમર્થીંગ ફોમ સમબડીઝ પોકેટ. ઈટ ઈઝ એન આર્ટ ઓફ સ્ટીલીંગ... હું તો ભોંઠો પડી ગયો. તરત જ પેન્સિલ પાછી ભાઈબંધના ખિસ્સામાં મૂકી દીધી.’

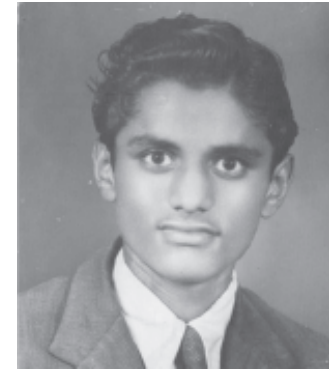
આ પ્રકારના અવનવા અનુભવો વચ્ચે છોટુભાઈએ કોલેજનું પ્રથમ વર્ષ પૂરું કર્યું. એ સમયમાં અમેરિકા જવાની એમને ઘેલછા હતી. એટલે અમેરિકા જવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ લલ્લુભાઈને તેમના મિત્રો અને સંબંધીઓએ કહ્યું : ‘તમારો એકનો એક દીકરો છે. એને અમેરિકા ના મોકલશો.’ એટલે લલ્લુભાઈએ છોટુભાઈને અમેરિકા મોકલવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. ત્યારબાદ છોટુભાઈએ ઈન્ટરસાયન્સ શરૂ કર્યું. એ વખતે સ્કવેર હોસ્ટેલના ૮૦ નંબરના રૂમમાં રહેવાનું થયું. એ સમયના હોસ્ટેલના અનુભવોની વાત કરતાં છોટુભાઈ કહે છે : ‘તે સમયે બીજા છોકરાઓ એંસી રૂપિયામાં પૂરું કરતા હતા ત્યારે હું ત્રણસો રૂપિયા ખર્ચા નાખતો. મિત્રો કહેતા કે, છોટુભાઈ, તમે દારૂ પીને પડ્યા હો તોય લોકો કહેશે કે, દૂધ પીને તમને આફરો ચડ્યો છે. જ્યારે અમે એંસી રૂપિયામાં પૂરું કરીએ છીએ તોય અમને રખડુ કહે છે...’

છોટુભાઈ જોકે દારૂ તો નહોતા પીતા, પણ એક વર્ષ માટે કેપસ્ટન સિગારેટ પીધી હતી. પછી એ છોડી દીધું. કોઈ વ્યસન કે કુટેવ ન પડી. પરંતુ ઈન્ટરસાયન્સમાં હતા ત્યારે ભણવામાંથી મન ઊઠી ગયું. એ વિશે

કહે છે : ‘મારા એક કાકાના છ છોકરા હતા. બીજા કાકાના ચાર છોકરા હતા. જ્યારે હું મારા પિતાનો એકનો એક દીકરો હતો. એટલે મને થયું કે બધી મિલકત તો મારી જ છે. તો પછી મારે ભણવાની શું જરૂર છે ? આમ વિચારીને મેં ડ્રોપ લીધો.’

છોટુભાઈ ભણવા માંગતા નહોતા, પરંતુ લલ્લુભાઈ પુત્રને ભણાવી ગણાવીને મોટો માણસ બનાવવા માંગતા હતા. તેમણે ખેતી કરવાનું છોડી દીધું. અઢાર વર્ષ સુધી તેમણે ખેતી ન કરી. દરમિયાન, છોટુભાઈનું ભણવાનું આગળ વધ્યું. લલ્લુભાઈના બનેલી અમદાવાદમાં રહેતા હતા. એટલે તેમણે છોટુભાઈને અમદાવાદ ભણવા મોકલ્યા. છોટુભાઈએ અમદાવાદની એમ.જી. સાયન્સ કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવ્યો. ઈન્ટરસાયન્સ શરૂ કર્યું. અહીં તેમને ભણવામાં રસ પણ પડવા લાગ્યો.

ભણવાની સાથે જ છોટુભાઈને ફિલ્મો જોવામાં પણ રસ પડતો. કહે છે : ‘આણંદમાં તો ટિકિટ મળી જતી, પણ અમદાવાદમાં સવા રૂપિયાની બાલ્કનીના દસ રૂપિયા આપવા પડે તો એ દઈને પણ હું ફિલ્મો જોતો. એ વખતે ભારતભૂષણ જેવી હેરસ્ટાઈલ પણ રાખી હતી. એ વખતે દેવ આનંદનો પણ જમાનો હતો. એક વખત મેં મારા મિત્ર સાથે પાંચ રૂપિયાની શરત લગાવી. તેણે એક તસવીર ઓળખી કાઢવી એવી શરત હતી. તેણે તસવીર જોઈને કહ્યું કે, આ તો દેવ આનંદ છે. પણ એ શરત હારી ગયો. ને હું જીતી ગયો. કારણ કે દેવ આનંદની હેરસ્ટાઈલમાં

દેવ આનંદની હેરસ્ટાઈલમાં છોટુભાઈ

છોટુભાઈ

એ તસવીર મારી જ હતી !’

હેરસ્ટાઈલ કરાવવા છોટુભાઈ ભદ્ર પાસેના પ્રિન્સ સલૂનમાં જતા. તેમને યાદ છે કે એ દિવસોમાં હેરકટ્ટિંગનો ચાર્જ આઠ આના હતો. એક વાર તેમણે વસ્ત્રોની બાબતમાં પણ સ્ટાઈલીશ બનવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એ વિશે વાત કરતા છોટુભાઈ મલકી ઊઠ્યા :

‘અમદાવાદમાં માન્યેસ્ટરના કાપડના વેપારીનો ટીકરો પ્રહુલ મારો રૂમ પાર્ટનર હતો. તે કટપીસ લાવતો. એકવાર મેં પણ તેમાંથી કપડાં સીવડાવ્યાં. પછી અમદાવાદથી ગામ પાછો આવ્યો ત્યારે એ કપડાં પહેરીને નીકળ્યો. એ વખતે ડી.એન.ના વિહલભાઈ સાહેબે મારી દાઢી પકડીને કહ્યું, કેમ આટલું બધું પરિવર્તન આવી ગયું ? સાહેબની ટકોર સાંભળીને મેં એ કપડાં પહેરવાનું છોડી દીધું. અને મારાં મૂળ વસ્ત્રો પર આવી ગયો.’

આ પ્રકારના મજેદાર અનુભવો સાથે છોટુભાઈએ ઈન્ટરસાયન્સ પાસ કર્યું. પછી વિદ્યાનગરની બીવીએમ એન્જિનિયરિંગ કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવ્યો. એ વખતે બીવીએમમાં ડિપ્લોમા અને ડિગ્રી એમ બન્ને કોર્સ ચાલતા હતા. છોટુભાઈએ ડિગ્રીમાં પ્રવેશ લેવો હતો.

ડિગ્રીમાં પ્રવેશ મેળવવા માટે જરૂરી એવા ૫૮ ટકા પણ એમના હતા. પરંતુ ઈન્ટરસાયન્સ અમદાવાદમાં કર્યું હતું. એટલે એ બહારના વિદ્યાર્થી ગણાયા. એડમિશનમાં વિદ્યાનગરના વિદ્યાર્થીઓને પ્રાથમિકતા અપાઈ. એટલે છોટુભાઈએ ડિપ્લોમામાં એડમિશન લેવું પડ્યું. ત્યારે ઈલેક્ટ્રિકલ અને મિકેનિકલ એમ બે કોર્સ હતા. જો ઈલેક્ટ્રિકલનું ભણ્યા હો

બીવીએમ એન્જિ. કોલેજ

તો એક વર્ષમાં મિકેનિકલ એન્જિનિયર થઈ શકાય. એ જ રીતે મિકેનિકલનું ભણ્યા હો તો એક વર્ષમાં ઈલેક્ટ્રિકલ એન્જિનિયર થઈ શકાય. છોટુભાઈએ મિકેનિકલ ભણવાનું પૂરું કર્યા પછી ઈલેક્ટ્રિકલની ટર્મ ગ્રાન્ટ કરાવી. માર્ચ મહિનામાં પરીક્ષા હતી. દરમિયાન, ગુજરાત વિદ્યુત બોર્ડમાં અરજી કરી. અને નોકરી મળી ગઈ. એટલે ભણવાનું પડતું મૂક્યું અને નોકરીએ લાગી ગયા.

છોટુભાઈ ગુજરાત ઈલેક્ટ્રિક બોર્ડમાં નોકરીએ જોડાયા ત્યારે લલ્લુભાઈએ શિખામણ આપી : ‘ટીકરા, તું સરકારી નોકરી કરવા જાય છે પણ પગાર સિવાયની આવક ઘરમાં ન આવવી જોઈએ. ધર્માદાનો પૈસો તો પેટ ચીરીને નીકળી જાય...’ છોટુભાઈએ આ શીખ એવી ગૂંજે બાંધી કે સરકારી નોકરીમાં અનેક પ્રલોભનો અને લપસણા રસ્તાઓ વચ્ચે પણ તેમણે પગાર સિવાયની આવક ઘરમાં આવવા ન દીધી.

‘હું ગુજરાત વિદ્યુત બોર્ડને એકદમ વફાદાર હતો...’ સરકારી નોકરીના દિવસોને યાદ કરતાં છોટુભાઈ કહી રહ્યા છે : ‘આમ તો સરકારી નોકરીમાં ટંકશાળ જ હોય. સરકારને નુકસાન કરીને કે કોઈના ખિસ્સા કાપીને પૈસા બનાવાતા હોય. મને પણ ઘણાં પ્રલોભનો આપવામાં આવ્યાં હતાં. લોકો પ્રસાદમાં દાગીના મૂકી જાય. હું એ દાગીના પાછા મોકલાવીને કહું કે, અમે ભ્રષ્ટ ના થઈએ એવા આશીર્વાદ આપજો.’

આશીર્વાદ મળ્યા પણ ખરા અને ફળ્યા પણ ખરા. પરિણામે પ્રામાણિકતાનો પર્યાય બની ગયેલા ડૉ.સી.એલ. પટેલનાં ધોળાં વસ્ત્રો પર આજ સુધી એક પણ ડાઘ પડ્યો નથી. ધોળાં વસ્ત્રો એ માત્ર પોશાક નથી. તેમનું સ્વાભિમાન પણ છે. ડૉ. પટેલને મળનારાઓ અને જાણનારાઓએ તેમને હંમેશાં ખાદીનાં શ્વેત વસ્ત્રોમાં જ જોયા છે. આ પહેરવેશ વિશે વાત કરતાં છોટુભાઈ કહે છે : ‘ભારતની રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં ભાગ લેનારાઓ ગર્વથી કહેતા કે, ધોળાં વસ્ત્રો પર ડાઘ પડવા દીધો નથી. ત્યારથી હું પણ સફેદ વસ્ત્રો પહેરતો... ભણતો હતો ત્યારે વર્કશોપમાં ખાખી કપડાં પહેરવાનાં હતાં. મેં ખાખી કપડાં સીવડાવ્યાં અને એકવાર પહેર્યાં પણ ખરાં. પણ પછી હું સફેદ વસ્ત્રો જ પહેરતો. બધાં ખાખીમાં અને હું એકલો ધોળાં કપડાંમાં. એટલે એકવાર વર્કશોપ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટે હું ખાખી ન પહેરું તો મને કાઢી મૂકવાની ધમકી આપી. ત્યારે મેં કહેલું, કાઢવો હોય તો કાઢી મૂકજો. પણ ખાખી તો નહીં જ પહેરું... આમ, હું સફેદ કપડાંમાં જ ભણ્યો. અને હવે તો અલ્પા ફાયનાન્સવાળા રમણભાઈ એમ કહે છે કે, જુઓ, આ સી.એલ. ધોળાં કપડાં પહેરે છે. એમના ધોળાં કપડાંમાં એક પણ ડાઘ પડ્યો હોય તો બતાવો...’

આમ, શ્વેત વસ્ત્રો એ ડૉ.સી.એલ. પટેલનું ગૌરવ છે. તેમની આન, બાન અને શાનનું પ્રતીક છે. મેરુ કદાચ ચળ્યો હશે પણ છોટુભાઈનું મન ચળ્યું નથી. તેમને એ વાતનો ગર્વ છે કે નોકરીની શરૂઆત કરી

ત્યારથી આજ સુધી પોતાનાં ઉજળાં વસ્ત્રો મલિન થવા દીધાં નથી.

‘૧ માર્ચ ૧૯૬૧ના રોજ હું નોકરીમાં જોડાયો...’ છોટુભાઈ એન્જિનિયર તરીકેના કાર્યકાળના આરંભના દિવસો વિશે વાત કરી રહ્યા છે : ‘પહેલી માર્ચે સાબરમતી સર્કલમાં જોડાયો. બીજી માર્ચે નડિયાદ ડિવિઝનમાં પોસ્ટિંગ મળ્યું અને ત્રીજી માર્ચે તો હું આણંદ આવી ગયો. એ વખતે ગુજરાત વિદ્યુત બોર્ડમાં ટ્રાન્સમિશનના દૈવ કેવી સબસ્ટેશન હતા. સાબરમતી, નડિયાદ, આણંદ, ઉતરાણ, વડોદરા વગેરે મોટાં સબસ્ટેશન ગણાય. મને કામ કરવાની તક આણંદમાં મળી. તે વખતના સુપ્રિન્ટેન્ડિંગ એન્જિનિયરે મને વધારાની જવાબદારી પણ સોંપી. એ વખતે એચ.એમ. પટેલે વિદ્યાનગરમાં ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરવા ૮૫ જેટલા મોટા ઉદ્યોગપતિઓને બોલાવ્યા હતા. તે સમયે ઉદ્યોગો માટે પાવરની અછત હતી. રાત્રે દસ વાગ્યાથી સવારના સાત સુધી જ પાવર મળતો. દિવસનો પાવર પણ મળી રહે તે માટેના ડિઝલ જનરેટિંગ પાવર સ્ટેશનની જવાબદારી મને સોંપાઈ. હું રોજ સાયકલ લઈને આવતો. સવારના સાતથી રાતના દસ વાગ્યા સુધી ડિઝલ પાવર સ્ટેશન ચલાવતો.’

છોટુભાઈ ગુજરાત ઈલેક્ટ્રિક બોર્ડમાં જોડાયા ત્યારથી કેમ કરીને લોકોની સેવા કરવી એ ભાવના જ તેમના મનમાં હતી. જે જવાબદારી સંભાળવાની હતી તેમાં પહેલી વાત એ હતી કે વીજળીના વેચાણ માટેની જે વ્યવસ્થા છે તેમાં જોડાયા છીએ અને જે આવે તે આપણો ગ્રાહક છે. એટલે ગ્રાહકોને પૂરેપૂરો સંતોષ થાય એ રીતે કામ કરવાની તમન્ના હતી. પણ કહેવાય છે ને કે સારા કામમાં સો વિઘ્ન... જ્યારે કોઈ સરકારી નોકરી કરતું હોય અને કામમાં પૂરેપૂરી સજ્જતા કેળવવા માંગતું હોય ત્યારે ઉપરી અધિકારીઓ અને લોકો રસ્તામાં રોડા નાખતાં હોય છે. છોટુભાઈના માર્ગમાં પણ અનેક અવરોધો આવ્યા. અનેક અડચણો આવી. પરંતુ વિપરીત સંજોગોમાં પણ ડગલું ભર્યું કે પાછા ના હટવું એ છોટુભાઈનો

“આપણા વિરો લોકો શું કહેશે એની દરકાર ન કરવી પરંતુ એ એકાદી માનવી કે જેને ન્યાય અન્યાયની સમજણ છે. તે શું કહેશે તેની દરકાર કરવી.”

- સોક્રેટીસ

“મેં વારંવાર જાહેર કર્યું છે કે દુનિયા જે ભૂંડામાં ભૂંડા દૂષણથી ત્રાસ પામી રહી છે તેનું ખરું કારણ દુષ્ટોની તાકાત નથી પરંતુ સજ્જનોની નબળાઈ છે અને આજે નબળાઈ છે તે મોટો ભાગે ઈચ્છાશક્તિની સુસ્તી, સ્વતંત્ર મત પ્રદર્શિત કરવાનો ભય અને નીતિ વિષયમાં બાયલાપણું એમને આભારી છે.”

- રોમા રોલાં

સંકલ્પ હતો. અને આ સંકલ્પ પાર પાડવા માટેનું નૈતિક બળ તેમને સોક્રેટીસ અને રોમા રોલાંના વાક્યોએ પૂરું પાડ્યું. એ વાક્યો અહીં ટાંક્યા છે :

‘આપણા વિશે લોકો શું કહેશે એની દરકાર ન કરવી. પરંતુ એ એકાદી માનવી કે જેને ન્યાય અન્યાયની સમજણ છે તે શું કહેશે તેની દરકાર કરવી.’ -સોક્રેટીસ

‘મેં વારંવાર જાહેર કર્યું છે કે દુનિયા જે ભૂંડામાં ભૂંડા દૂષણથી ત્રાસ પામી રહી છે તેનું ખરું કારણ દુષ્ટોની તાકાત નથી પરંતુ સજ્જનોની નબળાઈ છે અને આ જે નબળાઈ છે તે મોટે ભાગે ઈચ્છાશક્તિની સુસ્તી, સ્વતંત્ર મત પ્રદર્શિત કરવાનો ભય અને નીતિ વિષયમાં બાયલાપણું એમને આભારી છે.’ -રોમા રોલાં

ચારુતર વિદ્યામંડળના મુખ્યાલયમાં અધ્યક્ષની ચેમ્બરમાં ડૉ. સી.એલ. પટેલ જ્યાં બેસે છે તેના ડાબા હાથથી દીવાલ પરની ફેમમાં આજે પણ આ વાક્યો શોભી રહ્યાં છે. ડૉ. પટેલ કહે છે : ‘હું ૧૯૬૧માં ગુજરાત વિદ્યુત બોર્ડમાં જોડાયો ત્યારથી આ વાક્યો મારી સાથે રાખ્યાં છે. આ વાક્યો કોઈએ મને આપ્યા નહોતાં પણ મેં એ ક્યાંકથી મેળવ્યાં હતાં.’

આ વાક્યો છોટુભાઈના જીવનનું સૂત્ર બની ગયા. આ સૂત્રોના સથવારે તેમણે સંપૂર્ણ નિષ્ઠાથી ફરજ બજાવી. કેટકેટલી વીજ્યોરી પકડી. ગુજરાત વિદ્યુત બોર્ડમાં સૌથી વધુ વીજ્યોરી જો કોઈએ પકડી હોય તો તે છોટુભાઈ જ છે !

‘ગામડામાં તો વીજ્યોરી પકડવી હોય તો તમારામાં હિંમત હોય તો જ પકડી શકાય...’ છોટુભાઈ આમ કહી રહ્યા છે ત્યારે તેમને એક કિસ્સો સાંભર્યો : ‘બોરસદ તાલુકાનું એક ગામ. એમાં બે માથાભારે માણસ. એક પટેલ, એક ક્ષત્રિય. ક્ષત્રિય તો મામલતદાર હતા. બન્નેએ ત્રણ વર્ષથી લાઈટ બિલ ભર્યું નહોતું. પણ એમના કૂવાઓ ચાલે. એટલે એક દિવસ હું ગયો. જીપ એક કિલોમીટર દૂર ઊભી રાખી. અને ચાલતો ચાલતો ગયો. ઉનાળાનો સમય હતો. એ વખતે હું ચપ્પુ રાખતો. આંબા પરથી કેરી પાડીને છોલતો છોલતો હું મામલતદારને ત્યાં ગયો. પછી કહ્યું,

‘મામલતદાર સાહેબનો કૂવો આ જ કે ?’

‘હા, આ જ. તમે કોણ ?’

‘હું ખંભોળજથી આવું છું. મેં ઈલેક્ટ્રિક બોર્ડમાં કનેક્શન લીધું છે. તેમણે મને નોટિસ આપી છે કે ત્રણ મહિનાની અંદર કનેક્શન લઈ લો નહીંતર મિનિમમ બિલ ભરવું પડશે. મેં બોરસદ ઓફિસમાં તપાસ કરી તો ખબર પડી કે તમારા ગામમાં બે જગ્યા એવી છે જ્યાં કનેક્શન કપાવી નાખ્યાં છે. તમારી પાસે જ્યોતિની મોટર છે, ને મારે એ જ મોટર લેવી છે. એટલે આવ્યો છું.’

‘તે તમે છેક ખંભોળજથી આવ્યા છો ?’

‘હા, મારે મોટર લેવી છે.’

‘જુઓ, પેલું શું દેખાય છે ?’

‘તમે શું બતાવો છો ?’

‘પેલું પાણી ચાલે છે એ જ કૂવો.’

‘તમે સ્ટાર્ટર કેવું વાપરો છો એ તો બતાડો.’

મામલતદારે બધું બતાવ્યું. છોટુભાઈએ જોયું કે એ ચોરી કરતો

હતો પણ મીટરમાં નોંધાતું હતું. પરંતુ કોઈ ત્યાં જવાની હિંમત કરતું નહોતું. બધું જોઈ લીધા પછી છોટુભાઈએ કહ્યું,

‘હવે પટેલ ડાહ્યાભાઈને ત્યાં જાઉં. કદાચ એમણે મોટર કાઢવી હોય તો...’

‘ત્યાં ના જશો. એમને પણ આવું જ છે.’

પણ છોટુભાઈ પટેલને ઘેર ગયા. અને ખરેખર ત્યાં પણ એવું જ હતું. બિલના જે પૈસા બચાવતો હતો તેમાંથી એ મકાન બનાવતો હતો. આ બધું નજરોનજર નિહાળ્યા પછી છોટુભાઈ પાછા ફર્યા. જીપમાં બેઠા. અને થોડા સમયમાં જ રેડ પાડી. પેલો પટેલ અને ક્ષત્રિય તો ચોંકી ઊઠ્યા. એ કહે,

‘આજે તમે જ અહીં આવ્યા હતા ને ?’

‘ના રે. હું તો પહેલી જ વાર આવ્યો.’

‘ના, તમે જ હતા,’ પટેલ બોલી ઊઠ્યો : ‘મોટર લેવા તમે જ આવ્યા હતા.’

‘મેં બન્નેનાં મીટર નોંધી લીધાં હતાં...’ છોટુભાઈ આ રસપ્રદ કિસ્સાની વાત આગળ વધારે છે : ‘એ સમયમાં એટલે કે ૧૯૬૫માં બન્નેનું બિલ ૧૧ થી ૧૨ હજાર રૂપિયાનું હતું. એટલે મેં પેલા ક્ષત્રિયને કહ્યું : ‘હવે શું કરવું છે ? જવું છે મામલતદાર સાહેબ જેલમાં ? પછી પટેલને કહ્યું : ‘તમારે મકાન બનાવવું હોય તો બનાવજો પણ આ પૈસાથી નહીં બને.’ અને બન્નેએ બિલ ભરી દીધાં.

આ પ્રકારના પ્રસંગોને કારણે વીજયોરોમાં છોટુભાઈની ધાક પડી ગઈ. છોટુભાઈને પાઠ ભણાવવાની તરકીબ પણ વિચારવા લાગ્યા. એમાં એક વીજયોરે તો છોટુભાઈ સમક્ષ જ આવી ઈચ્છા વ્યક્ત કરી દીધી. એ

પ્રસંગ વર્ણવતા છોટુભાઈ કહે છે : ‘આ વાત ગાનાની છે. એ વખતે હું સ્કૂટર રાખતો. દાઢી રાખતો. સીંગલ ફેઝ જ મળતો હોવાની એક ફરિયાદ આવી. એટલે હું ગયો. મેં બધી લાઈન ચેક કરાવી. ટ્રાન્સફોર્મર અને કનેક્શન ચેક કર્યું. એવામાં ફરિયાદ કરનારા કાકાએ કહ્યું,

‘પેલા સી.એલ. પટેલને મોકલજો ને... મારે એમને દોરડાથી કૂવામાં લબડાવવા છે.’

‘કાકા, તમારાથી એમને કૂવામાં નહીં લબડાવાય.’

‘તમે મોકલજો તો ખરા. અમે એમને સમજ પાડીશું.’

આ સંવાદ ચાલતો હતો એ દરમિયાન છોટુભાઈએ કનેક્શન, સ્ટાર્ટર અને બીજું બધું ચેક કરી લીધું. એમને ખબર પડી ગઈ કે કાકા પણ વીજયોરી જ કરતા હતા. એ પાછા ગયા. થોડીવાર પછી જીપમાં આવ્યા. કાકાને કહ્યું : ‘તમે જે સીએલ પટેલની વાત કરતા હતા એ હું પોતે. તમે તો મને નહીં લબડાવી શકો પણ હું તમને લબડાવી દઈશ... સાડા ત્રણ રૂપિયાનો સ્ટેમ્પ પેપર લાવો અને તેના પર ચોરીની કબૂલાત કરો. અને બિલ ભરી દો.’

‘તમે અમને લબડાયા...’ એમ કહીને કાકાએ છોટુભાઈએ કહ્યું એ પ્રમાણે કર્યું. એ જ કાકાના વારસદારોએ આજે ન્યૂ વિદ્યાનગર માટે જમીન આપી છે !

ગુજરાત વિદ્યુત બોર્ડમાં રહીને વીજયોરી પકડવાનાં આવાં તો અનેક સાહસ છોટુભાઈએ કર્યા છે. લોકો વીજયોરી કરે એ બાબત પ્રત્યે તેમને નફરત. કેટલાય ગ્રાહકોને ચોરી કરતાં પકડ્યા. અનેક માથાભારે તત્વોને સીધાદોર કર્યા. એટલે સ્વાભાવિક જ કેટલાક લોકો એમના દુશ્મન બની ગયા. વેર વાળવાની તક શોધવા લાગ્યા. છોટુભાઈ નામના કાંટાને રસ્તામાંથી સાફ કરવાની તજવીજ કરવા લાગ્યા.

‘અમારા ગામમાં ગ્રામ પંચાયતની ચૂંટણીમાં બે પક્ષ પડી ગયા તેની અઠાવતથી મારું ખૂન કરવાના અનેક પ્રયાસો થયા છે...’ છોટુભાઈ કહી રહ્યા છે : ‘મારી સાથે બદલો લેવા માટે મને મારી નાખવાના ઘણા પ્રયત્નો ગામના વિરોધીઓ તરફથી થયા હતા. હું ચિખોદરા ચોકડી પાસેથી દિવસમાં ચાર વાર પસાર થતો. ત્યાં મારા પર હુમલાઓ થયા છે. એક વાર તો ટોળામાંથી કોઈકે સામા માણસના હાથમાંથી રિવોલ્વર આંચકી લીધી હતી. મારી સાથે બદલો લેવા માંગતા લોકોએ મારાં કુટુંબીઓને પણ માર્યા હતાં. એક વાર મારા પિતાને માર્યા હતા. એટલે પિતાની સારવાર કરાવીને ઘેર આવ્યો. એ વખતે મને થયું કે બે-ચારને પાડી જ દઉં... મારી પાસે બેલ્જિયમની બંદૂક હતી. એમાં કારતૂસ ભરીને બહાર નીકળતો હતો ત્યારે મારા પિતાએ કહ્યું, સૌ સૌના પાપે મરશે... એ વખતે મારો મોટો દીકરો સવા વર્ષનો હતો. એની સામે જોયું. ત્યારે વિચાર આવ્યો કે, આજે હું પેલાને મારીશ. પછી પાછો એ મારશે. અને એ ચાલ્યા જ કરશે. એટલે એ જ દિવસે આણંદના પોલીસ સ્ટેશનમાં બંદૂક જમા કરાવી દીધી. આ વાત ૧૯૬૮ની છે... દરમિયાન, પિતાએ જે કહ્યું હતું કે સૌ સૌના પાપે મરશે, એવું જ થયું. મારું ખૂન કરવાના પ્રયાસો કરનારાઓમાંથી ત્રણનાં કમોતે મોત થયા. પછી મને પણ એમ થયું કે જે વસ્તુ ખરાબ વિચાર મનમાં આણે એ ઘરમાં ન રાખવી. અને બંદૂક બારોબાર વેચી દીધી.’

આ ઘટના પછી છોટુભાઈએ ક્યારેય કોઈના માટે પણ બૂરો વિચાર મનમાં પેસવા ન દીધો. જોકે પહેલાં પણ તેમણે કોઈનું ખરાબ ઈચ્છ્યું નહોતું. તેમના મનમાં પહેલેથી જ લોકસેવાની ભાવના હતી. ગ્રાહકોને સંતોષ એ જ તેમનો મુદ્રાલેખ હતો. ઉપરાંત કાર્યનિષ્ઠા અને કાર્યકુશળતાને કારણે ૧૯૬૬માં તેમને બઢતી મળી. એટલે રાજકોટ ગયા.

‘ભારતનું સૌથી મોટું ડિઝલ પાવર સ્ટેશન રાજકોટમાં હતું...’

છોટુભાઈ આમ કહેતાંથી સાથે અતીતમાં સરી ગયા : ‘એ સમયે ધુવારણનું પાવર સ્ટેશન ખોટકાય તો રાજકોટનું પાવરસ્ટેશન ચલાવવાનું રહેતું. પણ એ તો ધુવારણનું પાવર સ્ટેશન ખોટકાય ત્યારે જ. બાકીના સમયમાં હું રાઉન્ડ મારવા નીકળું ત્યારે જોઉં કે એન્જિનિયરો અને કર્મચારીઓ ઊંઘતા હોય કે ટોળટપ્પાં કરતા હોય. એટલે મને થયું કે આ લોકોને પગાર મળે છે એટલે એમને કામ તો સોંપવું જોઈએ. ડો.વર્ગીસ કુરિયન જીઈબીના ચેરમેન હતા ત્યારની આ વાત છે. એ વખતે ત્રણસો ટ્રાન્સફોર્મર બગડેલાં હતાં. ચાર્જમાં પડ્યાં હતાં. મેં એન્જિનિયરોને ટ્રાન્સફોર્મર રિપેર કરતા શીખવી દીધું. એટલે એક પણ પૈસાનો ખર્ચ કર્યા વિના ટ્રાન્સફોર્મર રિપેર થઈ ગયાં... આ ઉપરાંત જો કોઈ ઘરના કનેક્શન માટે અરજી કરે તો તેના ઘરમાં પંદર દિવસમાં ગોળો સળગે અને ઉઘોગ માટે અરજી કરે તો તેને એક મહિનામાં વીજજોડાણ મળી જાય એવી વ્યવસ્થા મેં રાજકોટમાં ઊભી કરી હતી !’

રાજકોટ સાથે છોટુભાઈનું બીજું પણ એક સ્મરણ જોડાયેલું છે : ‘મારું પોસ્ટિંગ રાજકોટમાં થયું ત્યારે આઠ રૂપિયે કિલો ઘી મળતું. અને સવા રૂપિયે કિલો તેલ મળતું... અમને ફર્સ્ટ ક્લાસની રેલવેની ટિકિટ મળે, પણ હું પરિવાર સાથે થર્ડક્લાસમાં ગયો. આણંદથી વિરમગામ ગયા. ત્યાંથી સૌરાષ્ટ્રની જે ગાડી પકડવાની હતી તેમાં બેઠા. સાથે બેચાર કોથળા વાસણોના હતા. બીજો સામાન લાવવાનો બાકી હતો. એ વખતે સાધુસીંગ નામનો કોન્ટ્રેક્ટર હતો. એણે અવારનવાર રાજકોટ આવવાનું થતું. એટલે એ મારો સામાન રાજકોટ લઈ આવ્યો. મારા હેડકલાર્ક ટીએડીએનું ત્રણસો રૂપિયાનું બિલ મૂકી દીધું. ને મેં એ પૈસા લઈ પણ લીધા.’

દરમિયાન, એક દિવસ છોટુભાઈનાં પત્ની શારદાબહેને કહ્યું : ‘આપણા ઘેર જે બહેન આવે છે તે બહુ સારું કામ કરે છે.’ એટલે છોટુભાઈએ

છોટુભાઈ અને શારદાબહેન

કહ્યું : ‘આપણે પારકા પ્રદેશમાં આવ્યા છીએ એટલે જરા સાચવીને રહેવું.’

આ વાતચીતના થોડા દિવસ પછી મારાં પત્નીએ કહ્યું કે તેનું ઘડિયાળ ગયું...’ છોટુભાઈ આમ કહીને વાત આગળ વધારે છે : ‘એ વખતે મેં કહ્યું કે આપણો સામાન તો સાધુસીંગ લાવ્યો હતો છતાં તેના ત્રણસો રૂપિયા આપણે લઈ લીધા

હતા. એટલે આપણો હિસાબ સરભર થઈ ગયો. હવે ઘડિયાળ ગયું તેની ચિંતા કરવાની નહીં.’

આ પ્રસંગમાંથી છોટુભાઈના પારદર્શક વ્યક્તિત્વની ઝલક મળે છે. પોતાનાથી એક સમયે કંઈક ખોટું થઈ ગયું હતું એનો સ્વીકાર કરતાં તેઓ સંકોચ અનુભવતા નથી. આ પ્રકારના શુદ્ધ આચારવિચાર અને મનની પવિત્રતાને કારણે જ તેમણે લોકોનો અઢળક પ્રેમ સંપાદન કર્યો. માર્ગચ્યુત થયેલા કેટલાય લોકોને તેઓ રસ્તા પર લઈ આવ્યા. એ હંમેશાં પોતાના સાથીઓને કહેતા કે, બે હાથવાળા પાસે ભીખ ન માંગો. ભગવાન હજાર હાથવાળો છે. તેની પાસે માંગો... છોટુભાઈની આ સોનેરી સલાહને અમલમાં મૂકીને ઘણા લોકો શેતાનમાંથી સાધુ બની ગયા. પણ લાંચ રુશ્વત જેમણે લેવી હતી તે છોટુભાઈને ધિક્કારતા. ઉપરાંત વીજયોરોને પણ છોટુભાઈ નડતા. આ તત્વો છોટુભાઈને હેરાનપરેશાન કરવાની કે કનડવાની એક પણ તક જતી ન કરતા. છતાં કાંઈ ન વળે તો રાજકીય દબાણ આણીને તેમની બદલી કરાવી દેતા. છોટુભાઈ કહે છે : ‘મેં વીસ વર્ષ

નોકરી કરી એમાં વીસ વાર મારી બદલી થઈ હતી!’

બદલીના એક પ્રસંગની વાત કરતાં છોટુભાઈ કહે છે : ‘એ વખતે શાંતિકુમાર રાજા જીઈબીના ચેરમેન હતા. ગુજરાત વિદ્યુત બોર્ડને કઈ રીતે વધુમાં વધુ લાભ થાય તે અંગેનાં સૂચનો તેમણે મંગાવ્યા હતાં. મેં ટ્રાન્સફોર્મર મેઈન્ટેનન્સ અને વીજયોરી રોકવા વિશેનાં સૂચનો પાઠવ્યાં. એ માટે તેમણે મને અભિનંદન પણ આપ્યાં. પરંતુ મેં વીજયોરોને પકડ્યા હતા એટલે રાજકીય દબાણ હેઠળ મારી બદલી કરવામાં આવી. એ વખતે હું જીપમાં પેટલાદ જતો હતો. સામેથી બીજી જીપ આવી. મને ઊભો રાખ્યો. પેલી જીપમાંથી ઊતરેલા અધિકારીએ મને કહ્યું, માફ કરજો સાહેબ, તમારી બદલીનો ઓર્ડર લાવ્યા છીએ... મેં ઓર્ડર જોયો તો ખબર પડી કે મારી બદલી કોયલી રિફાઈનરીમાં કરાઈ હતી.’

એ વખતે ચીફ એન્જિનિયર ડી.એમ. પટેલ હતા. તેમને છોટુભાઈએ કહ્યું : ‘મેં ગુજરાત વિદ્યુત બોર્ડનું શું દેવાળું કાઢ્યું છે કે મારી બદલી કોયલીમાં કરવામાં આવી છે ? તમે એવું કરો કે મને હેડઓફિસમાં મૂકી દો.’ ત્યાર પછી છોટુભાઈને વડોદરાની હેડઓફિસમાં પોસ્ટિંગ મળ્યું. એટલે તેઓ સપરિવાર વડોદરા રહેવા આવ્યા. અહીં તેમણે આર્થિક કટોકટીનો સામનો કરવો પડ્યો. છોટુભાઈના શબ્દોમાં જ એ ઘટના પ્રસ્તુત છે :

‘મેં નોકરી કરવાની શરૂઆત કરી ત્યારે જ નક્કી કર્યું હતું કે પિતાની આવકમાંથી એક પણ પૈસો ન લેવો. પગારમાંથી જ પૂરું કરવું... પણ એક વખત મારાં પત્ની બીમાર પડ્યાં. દિવસે દિવસે બીમારી વધતી ગઈ. એ દિવસોમાં ગુજરાત ફર્ટિલાઈઝરમાં સ્કૂટર માટે લોન આપતા. મારી પાસે સ્કૂટર હતું. મારા પિતાએ ૧૯૬૩માં મને એ અપાવેલું. એ સ્કૂટર પર ૭૫ હજાર કિ.મી. હું ફર્યો હતો. પણ સ્કૂટર અપટુડેટ રાખેલું.

એક મિત્રને એ સ્કૂટર જોઈતું હતું. એટલે ૨૯૦૦ રૂપિયામાં ખરીદેલું એ સ્કૂટર ૩૬૦૦ રૂપિયામાં મેં વેચી નાખ્યું. એ પૈસા મારા પિતાને આપી દીધા. એ વખતે ઘરમાં ઈજેકશનના પૈસા પણ નહીં. મારે ચાર દીકરી અને બે દીકરા. એમને ભણાવવાનાં. મોટી દીકરી નવમા ધોરણમાં હતી. પત્ની બીમાર. મેં જિંદગીમાં રસોડાનું કામ કોઈ દિવસ કર્યું નહોતું. પણ પત્નીને પૂછીપૂછીને રસોઈ બનાવું. પણ પૈસાનું શું કરવું ? દવા માટે પૈસા તો જોઈએ. આખરે આણંદના જયકૃષ્ણ શ્રોફ પાસેથી પાંચ હજાર રૂપિયા વ્યાજે લીધા. તેમાંથી દવા કરી. પણ ત્રણ ટકા વ્યાજ એડવાન્સ કપાય. અને સમયસર પૈસા ના ભરો તો ડિફોલ્ટર ગણાવ. મારે પૈસા તો ભરવા હતા પણ મારી પાસે હતા જ નહીં. શ્રોફ કહે, તમે ગમે તેમ કરીને પૈસા ભરો. મેં પીએફમાંથી પૈસા ઉપાડીને અને લોન લઈને વ્યાજ સાથે પાંચ હજાર રૂપિયા પાછા વાળ્યા. પછી શ્રોફને કહ્યું, મારે પૈસાની જરૂર છે. તમે મને પાંચ હજાર રૂપિયા આપો. પણ તેમણે કહ્યું કે, તમે સમયસર પૈસા ભર્યા નથી. એટલે ડિફોલ્ટર બન્યા છો. હવે તમને પૈસા ના મળે... આમ, હું સમયસર પૈસા ન ભરી શક્યો અને ડિફોલ્ટર બન્યો !'

પછી છોટુભાઈએ કરકસર કરવાનું શરૂ કર્યું. એ વખતે ડોક્ટર ઈજેકશનના આઠ આના લેતો હતો. એ આઠ આના બચાવવા છોટુભાઈ ચાલી નાખતા. કારેલીબાગ વળોટીને છેક સ્ટેશનેથી બસમાં બેસતા. વળતાં કમાટીબાગ ઓળંગીને પાછા કારેલીબાગ આવતા. રોજ પગપાળા. છોટુભાઈ કહે છે : 'એક વાર હું આવતો હતો ત્યારે ઓટલા પર કેટલીક મહિલાઓ બેઠી હતી. કહેતી હતી કે આ પંદર નંબરની બાઈ બહુ દા'ડા નહીં કાઢે... આ સાંભળીને મને લાગ્યું કે મારાં પત્નીને અંદરનો બગાડ હશે. એટલે આણંદમાં ડો. ઉમેદભાઈના દવાખાને તેમને લઈ જવા પડશે. તેમને ટેક્સીમાં જ આણંદ લઈ જવાં પડે એમ હતું. એટલે હું ટેક્સી સ્ટેન્ડ પર ગયો. અને પૂછ્યું, આણંદ જવાના કેટલા પૈસા લેશો ? જવાબ મળ્યો : ત્રીસ રૂપિયા.

એ વખતે મારી પાસે ત્રીસ રૂપિયા જ હતા. એટલે ટેક્સીમાં બેસીને અમે આણંદ ઉમેદભાઈના દવાખાને પહોંચી ગયા. ઉમેદભાઈએ મારાં પત્નીની સારવાર શરૂ કરી. કંઈક બાટલા ચડાવ્યા. અને બે ત્રણ દિવસમાં જ મારાં પત્નીને સારું થઈ ગયું. મેં ઉમેદભાઈને કહ્યું, મારાં પત્ની બે ત્રણ મહિનાથી બીમાર હતાં. તમે એવું તો શું કર્યું કે આટલા જલદી સાજાં થઈ ગયાં ? પછી એમની ફી વિશે પૂછ્યું. એ વખતે અમારો પગાર ૨૮મી તારીખે થતો. એડવાન્સમાં. એટલે મેં વિચાર્યું કે પગાર થશે એટલે ઉમેદભાઈની ફી ચૂકવી દઈશ. મારી પાસે વડોદરા સુધી ટ્રેનમાં જવાનું ભાડું તો હતું જ. પણ ઉમેદભાઈ કહે કે, આપણે તો ભાઈબંધ છીએ. તમારી પાસે દવાખાનાના પૈસા લેવાતા હશે ?' એટલે વાત ત્યાં જ પૂરી થઈ.

એ વખતે તો વાત પૂરી થઈ, પરંતુ આજથી દસેક વર્ષ પહેલાં છોટુભાઈ અમેરિકામાં ઉમેદભાઈને મળ્યા ત્યારે ફરીથી એ વાત નીકળી. આ સંદર્ભમાં કહે છે : 'ઉમેદભાઈનો દીકરો ડો. નીલેશ અમેરિકામાં છે. પ્રમુખસ્વામીનું ઓપરેશન કરવાનું હતું ત્યારે ડો. સુબ્રમણ્યમની સાથે ડો. નીલેશ પણ હતા. હું દસેક વર્ષ પહેલાં અમેરિકા ગયો ત્યારે નીલેશને ઘેર ઉમેદભાઈની ખબર કાઢવા ગયો. એ વખતે વાત નીકળી અને મેં ઉમેદભાઈને કહ્યું કે, તમે મારાં પત્નીની સારવાર કરી ત્યારે મારી પાસે પૈસા નહોતા. તમે ફી માંગી હોત તો હું પગાર લઈને આવત અને તમારા પૈસા ચૂકવી દેત. પણ તમે ફી ન માંગી એ તમારો મારા પર ઉપકાર હતો... એટલે ઉમેદભાઈએ કહ્યું કે, ઉપકાર તો તમારો મારા પર હતો. એ વખતે ગ્રીડવાળા મને હેરાન કરતા હતા. એટલે મેં તમારા બાપુજીને ફોન કરીને કહેલું કે, છોટુભાઈનો નંબર આપજોને. આ ગ્રીડવાળા હેરાન કરે છે... એ સાંભળીને તમારા બાપુજી મારા ઘેર આવ્યા. તેમણે ફોન જોડ્યો અને ગ્રીડવાળાને કહ્યું કે, હું સી.એલ. પટેલનો બાપુજી બોલું છું. આ ઉમેદભાઈનું શું છે? એટલે ગ્રીડવાળાએ કહ્યું, તમે સાહેબને વાત ના

કરશો. હવે અમે કાંઈ નહીં કરીએ... આમ તમારા બાપુજીના એક ફોનથી ગ્રીડવાળા મને પજવતા બંધ થયા... આમ વર્ષો પછી એ વાતની ચોખવટ અમારા વચ્ચે થઈ.’

ગુજરાત વિદ્યુત બોર્ડમાં છોટુભાઈના નામનો ડંકો વાગતો હતો એ આ પ્રસંગ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. નિષ્ઠા અને નીતિમત્તાને કારણે વિદ્યુત બોર્ડમાં તથા લોકોમાં તેમણે ખાસ્સી નામના મેળવી હતી. એ વખતે છોટુભાઈ એન્જિનિયરિંગ એસોસિયેશનના આગેવાન હતા. એક દિવસ જીઈબીના ચેરમેન શાંતિકુમાર રાજાએ તેમને બોલાવ્યા. અને કહ્યું :

‘મિસ્ટર પટેલ, તમે શું સમજો છો તમારા મનમાં ?’

‘કશું સમજતો નથી સાહેબ...’

‘તમે આ બધું શું માંડ્યું છે ?’

‘કશું માંડ્યું નથી.’

‘આ બધું તમે કરો છો તે પછી ખરાબ થઈ જશો.’

‘સાહેબ, જિંદગીમાં મેં ખરાબ થઈ જવાય એવું કશું કામ કર્યું જ નથી. પણ એ બધું જવા દો. તમે મને શા માટે બોલાવ્યો છે એ કહો.’

‘હું કહું એ કામ તમે કરો કે નહીં ?’

‘તમે કહો તો કરું, પણ સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ તો નહીં જ.’

‘ઑલરાઈટ. યુ કેન ગો.’

સાંજના લગભગ સવા પાંચ વાગ્યે આ વાતચીત થયા પછી છોટુભાઈ પોતાની ઓફિસમાં આવ્યા ત્યારે તેમના ટેબલ પર બદલીનો ઓર્ડર પડ્યો હતો. તેમની બદલી કંડલા ખાતે કરવામાં આવી હતી. ઓર્ડર જોઈને એ તો ચેરમેન સાથે ઝઘડવા પાછા ગયા. પણ એ હાજર નહોતા. જેની સાથે ઝઘડી શકાય એવું કોઈ પણ એ વખતે હાજર નહોતું. એટલે પાછા ફર્યા. પરંતુ કંડલા નહીં જવાનો નિર્ણય કરી લીધો.

છોટુભાઈ પોતાના નિર્ણયને વળગી રહ્યા. કંડલા ન જ ગયા. દસ મહિના ઘેર જ રહ્યા. દરમિયાન શાંતિકુમાર રાજાએ શાંતિથી વિચાર્યું હશે અને એમને લાગ્યું હશે કે, આ માણસ તો સજ્જન લાગે છે. એટલે તેમણે છોટુભાઈને દસ મહિનાનો પગાર આપ્યો. અને તેમની બદલી નડિયાદ ખાતે કરી. છોટુભાઈ ફરી એકવાર કામે લાગી ગયા. પણ પછી પ્રમોશનનો સમય થયો ત્યારે તેમનું ક્વોલિફિકેશન આડે આવ્યું. છોટુભાઈએ ઈલેક્ટ્રિકલ એન્જિનિયર તરીકેની તમામ કામગીરી ઉમદા રીતે પાર પાડી હતી. પરંતુ તેમની ડિગ્રી મિકેનિકલ એન્જિનિયરની હતી. આ મુદ્દો પકડીને ટેકનિકલ મેમ્બર મિસ્ટર મંકોડીએ તેમની બદલી ધુવારણ ખાતે કરી દીધી. એટલે છોટુભાઈએ કહ્યું : ‘મારાં છોકરાં ભણે છે. મને ત્યાં ના મોકલશો.’

‘જુઓ, તમારે નોકરી કરવી હોય તો ધુવારણ જવું જ પડશે...’ મિસ્ટર મંકોડીએ આમ કહ્યું એટલે છોટુભાઈ પાસે બીજો કોઈ વિકલ્પ ન રહ્યો. મિસ્ટર મંકોડી પોતાને શિક્ષા કરવા માંગતા હતા એવું છોટુભાઈ સમજતા હતા. એ પોતાની ફિયાટ લઈને મહિનામાં એકદવાર ધુવારણ જતા. પણ ધીમે ધીમે એય બંધ કરી દીધું. એટલે જે થવાનું હતું એ થયું. છોટુભાઈની નોકરી ટર્મિનેટ થઈ. ઓફિશિયલ ટર્મિનેશન બે વર્ષ પછી થયું. આમ, ૪૫મા વર્ષે નોકરી છોડવાનો વખત આવ્યો.

છોટુભાઈએ નોકરી છોડી પણ લોકોનો પ્રેમ અને આદર તેમની સાથે જ હતા. ગુજરાત વિદ્યુત બોર્ડમાં જે કામગીરી કરી તેના કારણે ઉપરી અધિકારીઓથી માંડીથી હાથ નીચે કામ કરતા કર્મચારીઓ અને પ્રજાનો પ્રેમ ખોબલે ખોબલે તેમણે સંપાદન કર્યો હતો. એટલે જ તો નડિયાદના લોકો તેમને ધારાસભ્ય બનાવવા માંગતા હતા. એ પ્રસંગ યાદ કરતા છોટુભાઈ કહે : ‘નડિયાદનો જે મહુધા બેલ્ટ છે તે વરસાદી પાણી પર નભતો. મેં એ વિસ્તારમાં બધાનાં ઘણાં કામ કર્યાં હતાં. એકવાર એ લોકો

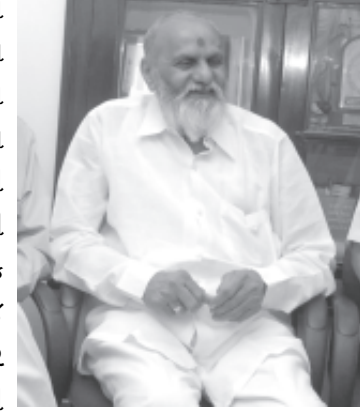
આવ્યા. કહેવા લાગ્યા, તમે નોકરી છોડી દો. અમે તમને ધારાસભ્ય બનાવીએ... પણ, હું ધારાસભ્ય બનવા નથી આવ્યો એમ કહીને મેં ના પાડી.'

છોટુભાઈએ ધારાસભ્ય બનવાની ના પાડી એ પછી તેમની સામે સંસદસભ્ય બનવાનો પ્રસ્તાવ આવ્યો. ગુજરાતના મુખ્યમંત્રી રહેલા સ્વ. ચીમનભાઈ પટેલ છોટુભાઈને

સંસદસભ્ય બનાવવા ઉત્સુક હતા. પરંતુ એ પ્રસ્તાવનો પણ છોટુભાઈએ સવિનય અસ્વીકાર કર્યો. જોકે એ કહે છે : 'હું કોઈ શાસક પક્ષમાં હોત તો ચોક્કસ કાંઈક કામ કરવાની તક સાંપડી હોત !'

છોટુભાઈ શાસક પક્ષમાં ભલે ન હોય, કામ કરવાની ઘણી તક તેમને સાંપડી જ હતી. એ તક તેમણે ઝડપી પણ લીધી હતી. વાત છે મહાગુજરાતની ચળવળની. આ ચળવળમાં છોટુભાઈએ સક્રિયપણે ભાગ લીધો હતો. આ સંદર્ભમાં છોટુભાઈ કહે છે : 'એ દિવસોમાં મહાગુજરાત ચળવળે જબરદસ્ત વેગ પકડ્યો હતો. વિદ્યાનગરમાં પણ મોટી મોટી સભાઓ થતી. બ્રહ્મકુમાર ભટ્ટ, હરિહર ખંભોળજી અને બીજા આગેવાનો સભાઓ ગજવતા. હું ત્યારે યુવક કોંગ્રેસમાં હતો. આ સભાઓમાં ઉપસ્થિત રહેતો. એકવાર અમદાવાદ કાંકરિયા ખાતે પંડિત જવાહરલાલ નેહરુની સભા હતી. હું એ સભામાં ભાગ લેવા નીકળ્યો. પણ કાંકરિયાને બદલે લો-ગાર્ડન પહોંચી ગયો. એ વખતે લો-ગાર્ડનમાં ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિકની સભા હતી. જવાહરલાલ દેશના વડાપ્રધાન હતા, પરંતુ એમની સભા મોળી પડી જાય એટલી મેદની ઈન્દુલાલની સભામાં હતી. જો ગુજરાત અલગ

નહીં થાય તો કેટલો અન્યાય સહન કરવો પડશે એ વિશે જોરદાર પ્રવચન ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિકે કર્યું હતું.... આ મહાગુજરાત ચળવળમાં ગુજરાત અલગ થાય તો શું ફાયદો થશે તેની ગામડે ગામડે પ્રચાર કરવાની જવાબદારી મારી હતી. અમારી એક ટુકડી હતી. અમે ટ્રેનમાં જતા. જે ગામે જવું હોય ત્યાંથી ટ્રેન પસાર થાય એટલે સાંકળ ખેંચીને ઊતરી જતા. આ રીતે કરસમદથી ખંભાત સુધીના ગામે ગામ હું ફરી વળ્યો હતો. અને મહાગુજરાતની ચળવળમાં એક સૈનિક તરીકે જે કામ કરવાનું હતું એ મેં કર્યું હતું...!'

છોટુભાઈએ સૈનિક તરીકે કામ કર્યું, પણ એમના નસીબમાં સેનાપતિ થવાનું નિર્માયું હતું. એટલે જ આજે તેઓ ગુજરાતના સૌથી મોટા શિક્ષણ સંકુલ ચારુતર વિદ્યામંડળના સેનાપતિ છે. અધિપતિ છે. છેલ્લાં ૧૬ વર્ષથી તેઓ ચારુતર વિદ્યામંડળનું સફળ સૂત્રસંચાલન કરી રહ્યાં છે. શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં તેમણે નવા ચીલા ચાતર્યા છે. દોરવણી આપી છે. અનેક બાબતોમાં પહેલ કરી છે, જોકે ચારુતર વિદ્યામંડળના અધ્યક્ષનો કાર્યભાર સંભાળ્યો તે પહેલાં છોટુભાઈએ સામાજિક ક્ષેત્રે નોખા ચીલા ચાતર્યા હતા. કેટલીક બાબતોમાં પહેલ કરી હતી. ગુજરાત વિદ્યુત બોર્ડની નોકરી છોડ્યા પછી પાટીદાર સમાજને દોરવણી આપી હતી. વણસોલ સત્તાવીસ પાટીદાર સમાજને જાગૃત કરવામાં મહત્વનું પ્રદાન કર્યું હતું. તેમણે દહેજ પ્રથાનો વિરોધ કર્યો. ઓછા ખર્ચે લગ્ન કરવાની પાટીદારોને સમજણ આપી.

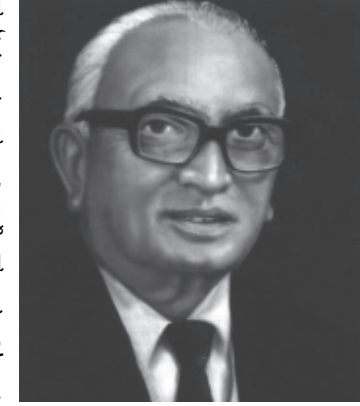
સમૂહલગ્નની શરૂઆત કરાવી. સો ટકા ખર્ચ આપીને બે સમૂહલગ્નનું આયોજન પણ કર્યું.

એ અરસામાં છોટુભાઈ સામાજિક કાર્ય કરતા. ખેતી કરતા. રિયલ એસ્ટેટનો વ્યવસાય પણ કરતા. રિયલ એસ્ટેટમાં એ કમાયા. પરંતુ એ પહેલાંના દિવસો આર્થિક સંઘર્ષના હતા. એ વિશે વાત કરતાં છોટુભાઈ કહે છે : ‘બન્યું એવું કે મારાં અપરમાની દીકરી તેના ભાણાને બે દિવસનો મૂકીને મૃત્યુ પામી હતી. મારા માતાએ તેનો ઉછેર કર્યો. ભણાવ્યો, ગણાવ્યો. મેં એને ખેતીની ને બીજી બધી જવાબદારી સોંપી. પણ એણે બધું સાફ કરી નાખ્યું. મારા પિતાની જે કાંઈ બચત હતી તે સાફ કરી નાખી. એટલે એક દિવસ એવો આવ્યો કે ખેતી કરવા અને બીજા વ્યવહાર કરવા માટે મેં મંડળીમાંથી ૨૫ હજાર રૂપિયાની લોન લીધી. ખેતીની આવક આવે એટલે પૈસા ભરી દઉં. પછી ફરી લોન લઉં. આ રીતે પાંચ વર્ષ સુધી લોન મેં ટર્નઓવર કરી હતી.’

છોટુભાઈ માટે કપરાં ચઢાણ જેવા એ દિવસો હતા. પરંતુ આકરો પરિશ્રમ કરવામાંથી એ ક્યારેય પાછા પડ્યા નથી. તેમણે નથી જોયાં ટાઢ, તડકો કે વરસાદ... સવારે સાડા પાંચ વાગ્યે નડિયાદથી મોટરસાયકલ લઈને નીકળે. ખેતરે આવે. ખાતર નાખવાનું હોય, પાણી આપવાનું હોય કે નીંદવાનું હોય એ કામ પતાવે. છોટુભાઈ કોઈ કારણસર ન જઈ શકે તો શારદાબહેન ખેતરે જાય. એક માણસના ત્રણ રોટલા ગણીને શારદાબહેન અઢીસો જેટલા રોટલા કે ઢેબરાં બનાવે. એ લઈને છોટુભાઈ ખેતરે જાય...આમ, તેમણે તનતોડ પુરુષાર્થ કર્યો છે !

પુરુષાર્થને પગલે પ્રારબ્ધ જાગ્યું. એ પ્રારબ્ધ છોટુભાઈને ચારુતર વિદ્યામંડળ સુધી લઈ આવ્યું. ચારુતર વિદ્યામંડળના સહમંત્રી મણિભાઈ આશાભાઈ પટેલ મૃત્યુ પામ્યા હતા. તેમની ખોટ વર્તાતી હતી. એ વખતે

મંડળના મંત્રીપદે ગોરધનભાઈ પટેલ હતા. એ ખેતીવાડીમાં રિસર્ચ સાયન્ટીસ્ટ હતા. છોટુભાઈને ઓળખતા હતા. એક દિવસ તેમણે છોટુભાઈ સમક્ષ પ્રસ્તાવ મૂક્યો, ‘તમે નોકરી છોડી દીધી છે તો સેવાનું કામ ન કરો?’ છોટુભાઈએ કામ કરવાની તૈયારી દર્શાવી. એટલે ગોરધનભાઈ તેમને ચારુતર વિદ્યામંડળના અધ્યક્ષ એચ.એમ. પટેલ પાસે લઈ ગયા. તેમણે છોટુભાઈને કહ્યું : ‘વેલ યુ વોન્ટ ટુ સર્વ... વી વિલ ડિસાઈડ એન્ડ કોલ યુ...’

એચ. એમ. પટેલ

છોટુભાઈ ત્યાંથી નીકળ્યા. અને ગોરધનભાઈને કહ્યું : ‘હવે હું જાઉં છું.’

‘કેમ, શું થયું ?’

‘પટેલ સાહેબે કહ્યું કે, એ ડિસાઈડ કરશે અને કોલ કરશે. પણ મને કામ કરવા દેવો હોય તો હું પૂછીપૂછીને નહીં કરું. મારી રીતે કામ કરીશ.’

આ સંવાદ પછી ગોરધનભાઈએ પટેલસાહેબને કાંઈક કહ્યું હશે. એટલે પટેલસાહેબે છોટુભાઈને એસ્ટેટ મેનેજર બનાવ્યા. જવાબદારી સંભાળતાંની સાથે છોટુભાઈએ કામ કરવાનું શરૂ કરી દીધું. ચારુતર વિદ્યામંડળની મિલકતોનું ફેન્સિંગ કરાવ્યું. એ વખતે શાસ્ત્રી મેદાનમાં ગધેડાં ફરતાં હતા અને લોકો ગાડી શીખતા. છોટુભાઈએ શાસ્ત્રી મેદાન ફરતે કમ્પાઉન્ડ વૉલ બનાવવાની યોજના તૈયાર કરી. એ વખતે ભાઈકાકાના

દીકરા ચીમનભાઈએ કહ્યું : ‘તમે તો શાસ્ત્રી મેદાનની આજુબાજુના ઝાડ કાપી નાખશો.’

‘હું ખેડૂતનો દીકરો છું. એક પણ ઝાડ નહીં કાપું...’ છોટુભાઈએ કહ્યું. અને ખરેખર એક પણ ઝાડ કાપ્યા વિના છોટુભાઈએ સાડા ત્રણ લાખ રૂપિયાના ખર્ચે શાસ્ત્રીમેદાન ફરતે ૧૭ એકરની કમ્પાઉન્ડ વૉલ બનાવી દીધી. ચારુતર વિદ્યામંડળમાં

આ તેમનું પ્રથમ અને મહત્વનું કાર્ય હતું !

આ ઘટનાના પગલે એચ.એમ. પટેલે છોટુભાઈનું હીર પારખી લીધું. તેમણે છોટુભાઈને સહમંત્રી બનાવ્યા. છોટુભાઈએ આ હોદ્દાની જવાબદારી સુપેરે નિભાવી. ઘણાં કામ કર્યાં. એ સમયનો એક પ્રસંગ યાદ કરતા શિક્ષણના આ ભેખધારી કહે છે : ‘તે વખતે જામનગરની એક છોકરીએ અહીં એડમિશન લીધું હતું. પણ તેને રહેવા માટે હોસ્ટેલની સગવડ ન મળી. એટલે છોકરીએ તેના પિતાને ફોન કર્યો. તેના પિતાએ તેને કહ્યું કે તું ત્યાં જ રહેજે. હું આવું છું... એ ત્યાંથી નીકળ્યા. પણ રસ્તામાં એમનો અકસ્માત થયો. સદનસીબે એમને વાગ્યું નહોતું. એ બીજી ગાડીમાં આવ્યા. પછી મને મળ્યા. હોસ્ટેલ ન મળતી હોવાની વાત કરી. એટલે મેં પટેલસાહેબને કહ્યું,

‘આપણે સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીની લેડીઝ હોસ્ટેલનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. છતાં હોસ્ટેલની સુવિધાના અભાવે અહીંસો જેટલી છોકરીઓને ના પાડવી પડે છે. તો આપણે એક લેડીઝ હોસ્ટેલ બનાવીએ.’

‘હોસ્ટેલ બનાવવાના પૈસા ક્યાંથી આવશે?’

‘આપણે ૨૫ લાખ રૂપિયાની લોન લઈએ.’

‘લોન કોણ આપશે?’

‘એ વ્યવસ્થા હું કરી દઈશ...’ એમ કહીને છોટુભાઈએ નાણાંનો બંદોબસ્ત કરી લીધો અને ૫૮ લાખ રૂપિયાના ખર્ચે અહીંસો

છોકરીઓ રહી શકે તેવી રસોડા સાથેની હોસ્ટેલ ઊભી કરી દીધી. પછી હોસ્ટેલની જે આવક આવે તેમાંથી લોન ભરી દીધી. આ રીતે હોસ્ટેલ બનાવવાનો ખર્ચ નીકળી ગયો.

લેડીઝ હોસ્ટેલ બનાવ્યા પછી છોટુભાઈએ પોલિટેકનિકની જવાબદારી લીધી. તેના માટે અહીં કરોડ રૂપિયા મળ્યા હતા. જો સમયસર કામ પૂરું થાય તો વધારાના એક પણ પૈસાનો ખર્ચ કરવો પડે તેમ ન હતું. પણ કામ લંબાય તો વીસ ટકા ખર્ચ વધી જાય એમ હતું. પરંતુ છોટુભાઈએ યુદ્ધના ધોરણે એ કામ પૂરું કર્યું હતું.

ચારુતર વિદ્યામંડળના સહમંત્રી તરીકે છોટુભાઈએ આવાં તો અનેક કાર્યો પાર પાડ્યાં. તેમનાં કાર્યોમાં ગુંડાઓને સીધાદોર કરવાનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ સંદર્ભમાં છોટુભાઈને એક પ્રસંગ સાંભર્યો :

‘એ વખતે વિદ્યાનગરના લારી-ગલ્લાવાળાઓ અને રહેવાનું મકાન જેમની પાસે ન હોય તેવા લોકો હોસ્ટેલોમાં અનધિકૃત રીતે રહેતા. ગબ્બરસિંહ સરદારજી નામનો એક ગુંડો પણ આ જ રીતે હોસ્ટેલમાં પડ્યોપાયર્થો રહેતો. તેની બીકથી તો કોલેજમાં એડમિશન પણ મળતાં.

પોલિટેકનિકમાં એક એડમિશન અપાવવાના બદલામાં તેણે બે હજાર રૂપિયા લીધા હતા. હું એ દિવસોમાં હોકી રાખતો હતો... એક દિવસ હોકી લઈને હું ગયો અને ગબ્બરસિંહને મારતો મારતો મોટા બજારથી પોલિટેકનિક સુધી લઈ ગયો. ને કહ્યું, બે હજાર રૂપિયા પાછા આપી દે... પેલાએ પૈસા પાછા વાળ્યા અને ત્યારથી કોઈ દિવસ પાછો દેખાયો નહીં.'

છોટુભાઈએ આ જ રીતે બીજા ગુંડાને પણ પાઠ ભણાવ્યો હતો. રમેશભાઈ ત્રિવેદી ટી.વી. પટેલના પ્રિન્સિપાલ હતા ત્યારની આ ઘટના છે. એક દિવસ રમેશભાઈ છોટુભાઈને મળ્યા અને કહ્યું : 'અમારે ત્યાં એક છોકરો દાદરા પાસે ઊભો રહે છે અને પગની આંટી મારીને છોકરીઓને પાડે છે. પણ એ કરમસદનો છે એટલે એને કાંઈ કહી શકાતું નથી.'

'તમે ચિંતા ન કરો. આજે રિસેસ પડે એટલે હું આવીશ.' છોટુભાઈએ કહ્યું. અને નિયત સમયે પહોંચી ગયા. તેમણે પેલા બદમાશને એવો માર્યો કે એ મુઠ્ઠીઓ વાળીને નાઠો. નાના બજારમાં એ આગળ અને પાછળ છોટુભાઈની ગાડી. પેલો તો જાય દોડ્યો. છોટુભાઈએ એને ચેતવણી આપી કે, જો કરમસદથી ફરી અહીં આવીશ તો મારી નાખીશ... પેલાએ મરવું નહોતું. એટલે કરમસદથી વિદ્યાનગરનો રસ્તો જ ભૂલી ગયો.

છોટુભાઈના આ પ્રકારના સાહસ અને હિંમતને કારણે વિદ્યાધામ વિદ્યાનગરનું વાતાવરણ ખીલી ઊઠ્યું. ચારેકોર છોટુભાઈનાં કાર્યોની સુગંધ પ્રસરી ગઈ. દરમિયાન ૧૯૮૦માં સરકારે તેમને સેનેટના સભ્ય બનાવ્યા. ૧૯૮૧માં સિન્ડિકેટની ચૂંટણી લડ્યા. સૌથી વધુ મતથી ચૂંટાયા. પોતાના વધારે માણસોને પણ ચૂંટી લાવ્યા. એ ગાળામાં એક ઘટના બની. છોટુભાઈ પ્રમુખસ્વમીના દર્શને ગયા હતા. એ વખતે તત્કાલીન શિક્ષણમંત્રી કરસનદાસ સોનેરી પણ બાપાના આશીર્વાદ લેવા આવ્યા હતા. છોટુભાઈ અને સોનેરી મળ્યા. બન્ને વચ્ચે વાતચીત થઈ. સોનેરીએ કહ્યું : 'સરદાર પટેલ

યુનિવર્સિટીમાં જેને કુલપતિ બનાવવા હોય તેના નામની ભલામણ એક અઠવાડિયામાં મોકલી આપજો.'

છોટુભાઈએ એચ.એમ. પટેલને આ વાત કરી. પણ એ તો કહેવા લાગ્યા કે, 'હું કોઈના નામની ભલામણ ન કરું...'

'સાહેબ, દિલાવરસિંહ જાડેજાએ કુલપતિ બનવું છે. તમે એમના નામની ભલામણ મોકલી આપો...' છોટુભાઈએ કહ્યું એટલે એચ.એમ. પટેલે ભલામણ મોકલી આપી. અને આ રીતે કેટલાય વર્ષો પછી, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીમાં ચારુતર વિદ્યામંડળના પ્રથમ કુલપતિ નીમાયા.

ચારુતર વિદ્યામંડળના કુલપતિ નીમાયા એની છોટુભાઈને સ્વાભાવિક જ ખુશી હતી, પરંતુ થોડા જ દિવસોમાં એવી ઘટના બની જેનાથી એમનું મન ખાટું થઈ ગયું. એ વિશે વાત કરતાં કહે છે : 'હું સેનેટનો સભ્ય હતો. ત્રણ વર્ષમાં સેનેટ સભ્યની મુદત પૂરી થાય એટલે તેણે ફરીથી સભ્ય બનવું પડે એવો નિયમ હતો. પણ મંડળને એમ કે હું તો સેનેટ સભ્ય છું જ. એટલે મારું નામ સરકારમાં મોકલવાનું રહી ગયું. તમે સેનેટ સભ્ય ના હો અને સિન્ડિકેટના સભ્ય હો તો પણ તમારે ઘેર જવું પડે. મંડળે મારા માટે કશો પ્રયત્ન ના કર્યો. એટલે મેં નક્કી કર્યું કે જેને આપણી કદર ના હોય તે જગ્યાએ ના રહેવું...'

છોટુભાઈએ નિર્ણય કર્યો અને અમલમાં પણ મૂકી દીધો. ચારુતર વિદ્યામંડળની કારોબારીમાંથી અને બીજા હોદ્દાઓ પરથી રાજીનામું આપી દીધું. મનોમન નક્કી કર્યું કે, હવે આ લોકો માટે કશું કામ ના કરવું... એવામાં ફરી સિન્ડિકેટની ચૂંટણી આવી. એટલે શનુભાઈ અને બીજા લોકો છોટુભાઈ પાસે આવ્યા. ચૂંટણીમાં ઊભા રહેવાનું કહ્યું. પહેલાં તો છોટુભાઈએ ના પાડી. પણ પછી વિચાર્યું કે પટેલસાહેબ સંસ્થા લોકો માટે ચલાવે છે. એટલે આપણે પણ મનદુઃખ ના કરવું જોઈએ. આમ છોટુભાઈ

સિન્ડીકેટની ચૂંટણી લડવા તૈયાર થયા. શેઠ ગોએન્કા અને અમૃતલાલ શેઠના સંયુક્ત ઉમેદવાર તરીકે સેનેટ સભ્ય બન્યા પછી ચૂંટણી લડ્યા. જીત્યા. પછી તો સ્ટાફ સિલેક્શનમાં અને લેકચરરના ઈન્ટરવ્યુમાં પણ એ બેસતા. ધીમે ધીમે તેમનું વર્ચસ્વ વધતું ગયું.

દરમિયાન ૧૯૯૩માં એચ.એમ. પટેલનું અવસાન થયું. એટલે છોટુભાઈ માટે ચારુતર વિદ્યામંડળના અધ્યક્ષપદની ચૂંટણી લડવાના સંજોગો સર્જાયા. છોટુભાઈ કહે છે : ‘એ વખતે પટેલસાહેબનું જૂથ આનંદભાઈ અમીનને અધ્યક્ષપદે જોવા ઈચ્છતું હતું. અન્ય આગેવાનો પણ આનંદભાઈને જ ટેકો આપતા હતા. પણ વિદ્યાનગરની મ્યુનિસિપાલિટીના એકમાત્ર ભીખુભાઈ સિવાયના સભ્યો મારા સમર્થનમાં હતા. ૧૯ સભ્યમાંથી ૧૮ સભ્યોએ છાપામાં જાહેરાત આપીને મને ટેકો જાહેર કર્યો હતો. વિદ્યાનગરના નેવું ટકા લોકો અને બાકરોલના સો ટકા લોકો મારી સાથે હતા. બરો મ્યુનિસિપાલિટીના મહેન્દ્રભાઈ પટેલથી માંડીને રાજન વિનુભાઈ પટેલનો મને ટેકો હતો. પછી આનંદભાઈને એવો ખ્યાલ આવ્યો કે એ જીતી શકશે નહીં. તેમના વેવાઈ કરમસદના મોટા માણસ હતા. તેમણે પણ આનંદભાઈને ચૂંટણીમાં ન ઊભા રહેવા માટે કહ્યું. આખરે ચૂંટણીના એક દિવસ પહેલાં આનંદભાઈએ નિવેદન આપ્યું કે, હું ખસી જાઉં છું... બીજે દિવસે મતદાન થયું. તેમાં આનંદભાઈને સો-બસો મત મળ્યા. અને મને અઢી હજાર મત મળ્યા. જૂના જમાનામાં હાથણી જેના પર કળશ ઢોળે એ રાજા બની જાય એમ મને પણ પ્રજાએ હાર પહેરાવી દીધો અને હું અધ્યક્ષ બન્યો.’

છોટુભાઈ માર્ચ ૧૯૯૪માં ચૂંટણી જીત્યા અને નવમી એપ્રિલથી અધ્યક્ષ તરીકેનો કાર્યભાર તેમણે સંભાળ્યો. પોતાના ગુરુ પ્રમુખસ્વામીની આજ્ઞાથી જ પોતે અધ્યક્ષપદની ચૂંટણી લડ્યા હોવાનું એ સ્પષ્ટ કરે છે : ‘એ

સમયે પ્રમુખસ્વામીએ દિલ્હીથી ફોન કરીને મને કહ્યું હતું કે, સી.એલ. આ સંસ્થા ચલાવવાની છે. માટે ભગવાનને યાદ કરીને ચૂંટણી લડો.. અને હું જીત્યો. એ પછી સાળંગપુરમાં સ્વામીએ પોતે મારી પાસે પૂજા કરાવી. અને આશીર્વાદ આપ્યા કે તમે કાંઈ પણ ચિંતા ના કરો. તમારી સાથે શાસ્ત્રીજી મહારાજ છે. તમને કોઈ મુશ્કેલી નહીં પડે. તમારા બધા સંકલ્પો પૂરા થશે.’

પ્રમુખસ્વામીના આશીર્વાદ સાથે છોટુભાઈએ અધ્યક્ષનો હોદ્દો સંભાળ્યો. તે સમયની અનુભૂતિ વિશે વાત કરતાં કહે છે : ‘એક સામાન્ય માણસ ચારુતર વિદ્યામંડળના અધ્યક્ષ તરીકે બેસે એ જ મોટી પ્રાપ્તિ કહેવાય. આ જગ્યામાં આ ખુરસી પર બેસવા માટે મારી પ્રાપ્તિ થઈ એ જ મોટું નસીબ હતું. બાકી અમે ભણતા હતા ત્યારે આ વિસ્તારની એક આભા હતી. અહીં બ્રહ્માજીની જે મૂર્તિ છે તેની સામેનું પગથિયું ચડવાની હિંમત કોઈ ન કરે. સામે પાટ પર ભાઈકાકા બેસે. ચીમનભાઈ દેસાઈ બેઠા હોય... ત્યાં બેન્કમાં બધા જાય પણ પગથિયા પર જવાની કોઈ હિંમત ન કરે. અમે પણ નથી કરી.’

છોટુભાઈ પગથિયું ન ચડ્યા, પણ આગળ જતાં તેમણે શિખર સર કર્યું. અને ચારુતર વિદ્યામંડળની ટોચ પર પહોંચ્યા... સંસ્થાના સૂત્રધાર બન્યા. ૯ એપ્રિલ ૧૯૯૪ના દિવસે અધ્યક્ષની ખુરસીમાં તો તેઓ બેઠા, પણ પછી ખબર પડી કે ખુરસીની નીચે તો ભાલા છે. કારણ કે મંડળની તિજોરીનું તો તળિયું દેખાતું હતું. એક દિવસ છોટુભાઈએ કંસારાને બોલાવ્યા.

પછી પૂછ્યું,

‘આપણી પૈસાની શું સ્થિતિ છે ?’

‘પૈસા છે જ નહીં... બ્લોક ગ્રાન્ટના પૈસા આવે છે. આવે એટલે પગાર કરીએ. ના આવે તો ના કરીએ.’

‘આપણી પાસે વાપરવાના પૈસા ખરા ?’

‘ના, કશું નહીં.’

‘ખોટ કેટલી છે ?’

‘ગયા વર્ષની ખોટ ૨૫ લાખ રૂપિયા છે.’

આ ઉપરાંત દોઢ કરોડની અકસ્યામતો હતી. મંડળને માથે દેવું નહોતું. કોઈ કંઈ માંગતું હોય એવું પણ નહોતું. પરંતુ મકાનો બખડબજ હતા. ચોફેર ખરાબાની જમીન હતી. તેમાં ઝાંખરાં થઈ ગયાં હતાં. કચરાના ઢગલા પડ્યા રહેતા. હોસ્ટેલો પણ બિસ્માર હાલતમાં હતી. સમારકામ જરૂરી હતું. પણ તેના માટે નાણાંની જરૂર હતી. એ ક્યાંથી ઊભા કરવાં ?

આ સવાલના જવાબમાં છોટુભાઈએ મનોમંથન શરૂ કર્યું. કહેવાય છે ને કે મન હોય તો માળવે જવાય... છોટુભાઈનું મન હતું એટલે મારગ મળી ગયો. એ વખતે વીસ હજાર છોકરા ભણતા હતા. એટલે ઝાંખરાં કાઢવા હોય તો શું કરવું એનો વિચાર કરતાં તેમણે એક હિંમત કરી. પર્યાવરણની સુરક્ષાના નામે ફી દાખલ કરી. એક ટર્મના વીસ રૂપિયા. આખા વર્ષના ચાળીસ રૂપિયા. વિદ્યાર્થીદીઠ ચાળીસ રૂપિયાનો હિસાબ માંડીએ તો વીસ હજાર છોકરાઓના આઠ લાખ રૂપિયા ઊભા થઈ જાય. એટલે છોટુભાઈએ તો પર્યાવરણની જાળવણીના નામે ફી દાખલ કરી. પરંતુ શનુભાઈએ એમને વાર્યા. એ કહે, ‘સાહેબ, તમે આ હિંમત ના

કરો... તમારી દશા બગડી જશે. ભાઈકાકાના સમયમાં પણ આંદોલન થયું હતું. અને એચ.એમ. પટેલ મોટા માણસ હતા. પણ તમને તો લોકો ફેંકી જ દેશે.’

‘ફેંકી જ દેશે ને ? બીજું તો કશું નહીં કરે ને? હું કાંઈ નવરો માણસ નથી. મારે ઘેર મિલકત છે. હું મારી ગાડી લઈને આવું છું. અને મંડળનું કશું ભોવવતો નથી. પછી મારે શું ચિંતા ?’

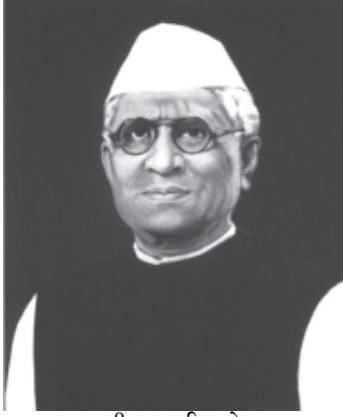

ભાઈકાકા

આમ, છોટુભાઈએ ચિંતા કર્યા વિના પર્યાવરણ સુરક્ષા ફી દાખલ કરી. બીજા તબક્કામાં પ્રવેશ ફી દાખલ કરી. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળામાં વર્ષે સો રૂપિયા તથા કોલેજમાં વાર્ષિક બસો રૂપિયા... તેના ત્રીસ લાખ રૂપિયા ભેગા થયા.

આ રીતે મંડળની નાણાકીય સ્થિતિ સદ્ધર થઈ. પછી છોટુભાઈએ વિચાર્યું કે, હવે કંઈક કરવું જોઈએ. એ કહે છે : ‘હું ૧૯૮૧થી અમેરિકા જતો. ત્યાંની યુનિવર્સિટીઓ જોઈ. વ્યવસ્થા જોઈ. એ જોઈને મને થયું કે, ભગવાને મારા જેવા સામાન્ય માણસને નિમિત્ત બનાવ્યો છે તો આપણે શા માટે કંઈક ન કરી શકીએ ?’

છોટુભાઈના આ વિચાર પાછળ પણ કારણ હતું. તેમણે બે-ત્રણ વાત સાંભળી હતી : ભાઈકાકા મ્યુનિસિપાલિટીમાં જોડાયા તે પહેલાં તેમને ૧૮૦૦ રૂપિયા પગાર મળતો હતો. એ વખતે મ્યુનિસિપાલિટીમાં એવો નિયમ હતો કે ચીફ એન્જિનિયરને ૧૦૦૦ રૂપિયા કરતાં વધારે

ભીખાભાઈ સાહેબ

પગાર ન આપી શકાય. એટલે ભાઈકાકાએ ૧૮૦૦નો ચેક પાછો આપીને ૧૦૦૦નો ચેક લીધો હતો. એ જ રીતે ભીખાભાઈ સાહેબે શિક્ષકોનો પગાર કરવા ગામનું ઘર ગીરવે મૂક્યું હતું. એચ.એમ. પટેલ આઈસીએસ અધિકારી હતા. તેમણે કલેક્ટર સહિતના ઘણા હોદ્દાઓ પર કામ કર્યું હતું. તેઓ ગુજરાત વિદ્યુત બોર્ડના સારામાં સારા ચેરમેન હતા. છોટુભાઈ કહે છે :

‘આ મહાનુભાવોની ખુરસીમાં બેસવાનું સૌભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું હતું. એટલે મને થતું કે આ ખુરસીને બરાબર સાચવી શકાય એવી પ્રતિભા ઊભી કરવી જોઈએ. એ માટે હું ભગવાનને હંમેશા પ્રાર્થના પણ કર્યા કરતો.’

અને ભગવાને તેમની પ્રાર્થના સાંભળી. તથાસ્તુ કહ્યું. લોકો તો કહેતા કે, છોટુભાઈ અધ્યક્ષ બન્યા તો છે, પણ છ મહિનામાં જ નાસી જશે. પરંતુ ભગવાને તેમનું ભાવિ જુદું જ ઘડ્યું હતું. છોટુભાઈના નસીબમાં જશ લખ્યો હતો. એટલે ભગવાનની પ્રેરણાથી જ દાતાઓએ તેમને ખૂબ સહકાર આપ્યો. ૧૯૮૪થી તેમને દાન મળવાની શરૂઆત થઈ ગઈ. એ વિશે છોટુભાઈ કહે છે : ‘હું અધ્યક્ષ બન્યો ત્યારે મોહનલાલ સોમેશ્વર મિસ્ત્રી શાળાની જગ્યાએ સીવીએમ પ્રાયમરી સ્કૂલ ચાલતી હતી. એ વખતે દૂધ મંડળીની વાર્ષિક સભામાં પ્રમુખ તરીકે મને બોલાવ્યો હતો. એ સભામાં મેં અપીલ કરી કે હું સ્કૂલ બનાવી શકું એ માટે તમે મને કાંઈક આપો. મારી અપીલના જવાબમાં દૂધમંડળીના સભાસદોએ પોતાનો નફો જતો કરીને મને ૫૧ હજાર રૂપિયા આપ્યા હતા. વીવીસીસી બેન્કવાળાએ પણ

એનવીપાસ

૫૧ હજાર રૂપિયા આપ્યા હતા. પછી એક સમય એવો આવ્યો કે મિસ્ત્રી શાળા જેના નામ પર છે તે સોમેશ્વર ટ્રસ્ટે ૨૫ લાખ

રૂપિયા આપ્યા.’

આમ, દાનનો પ્રવાહ શરૂ થઈ ગયો. ચારુતર વિદ્યામંડળની તિજોરીનું તળિયું પુરાવાનો આરંભ થયો. આ જ અરસામાં છોટુભાઈએ એનવીપાસ કોલેજ કરવાનો વિચાર કર્યો. કોલેજના દાતા નટુભાઈ વી. પટેલે મંડળને ૧૫ લાખ રૂપિયા દાનમાં આપ્યા હતા. એચ.એમ. પટેલના સમયમાં સ્ટેમ્પ પેપર પર એવો એમ.ઓ.યુ. તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો કે, ૧૫ લાખ ઉપરાંત જે ખર્ચ થશે તે સીવીએમ ભોગવશે. અને કોલેજની ૫૦ ટકા બેઠકી સીવીએમ ભરશે અને ૫૦ ટકા બેઠકો નટુભાઈ ભરશે... છોટુભાઈ આ કોલેજ કરવા માંગતા હતા. એવામાં એક દિવસ નટુભાઈએ તેમને કહ્યું,

‘છોટુભાઈ, તમે મને જવાબ આપો... હવે શું કરવાનું છે ? આ કોલેજ તમે નથી કરતા. મારા પૈસાનું શું ? મને વચન આપ્યું છે તેનું શું ?’

‘કાકા, તમે જે કહો છો તે બરાબર છે. મારે કોલેજ કરવી છે. પણ તમે મને એક કરોડ રૂપિયા આપો.’

આ સાંભળીને કાકા અકળાયા. પણ પછી એ પવિત્ર માણસે છોટુભાઈને એક કરોડ રૂપિયા આપ્યા. અને એનવીપાસ કોલેજ બની.

છોટુભાઈએ એનવીપાસ બનાવીને એક કોઠો પાર કર્યો. પછી જીસેટ એન્જિનિયરિંગ કોલેજ માટેનો બીજો કોઠો ભેદવાની તૈયારીઓ શરૂ

કરી દીધી. આ સંદર્ભમાં શિક્ષણને સમર્પિત એવા છોટુભાઈ કહે છે : ‘મેં ૧૯૯૫માં જાસેટનો વિચાર કર્યો. એ વખતે ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી નામનો કોઈ કોર્સ નહોતો. રિઝર્વ બેન્કના આંકડા પ્રમાણે એ વખતે કેમિકલ ઈન્ડસ્ટ્રીમાં ૧૨૦ હજાર કરોડ રૂપિયા ખર્ચાઈ રહ્યા હતા. આ બન્ને કોર્સ સાથે કોલેજ કરવી હતી. એટલે આર્કિટેક્ટ સૂર્યકાંતભાઈ પાસે ડિઝાઈન તૈયાર કરાવી. એ વખતે અમેરિકામાં કિરીટભાઈ અને તેમનો પરિવાર હતો. તેમણે મોટી સભા ભરીને દાખ આપવાનું જાહેર કર્યું હતું. કિરીટભાઈના હાથે જ ભૂમિપૂજન પણ કરાવવાનું હતું.’

અહીં સુધી બધું સમુસૂતરું પાર ઊતર્યું, પણ પછી સમસ્યાની શરૂઆત થઈ. એ વખતે મદ્રાસની એપોલો હોસ્પિટલમાં છોટુભાઈની દીકરીનું ઓપરેશન કરાવ્યું હતું. એ ઓપરેશન પછી છોટુભાઈ મદ્રાસથી વિમાનમાં બેસીને પોતાના ખર્ચે પાછા આવ્યા. પણ એમના આવતા પહેલાં કિરીટભાઈ અમેરિકા જવા નીકળી ગયા હતા. મંડળના મંત્રીઓએ છોટુભાઈને આ વાતની જાણ કરી નહોતી. કારણ કે એમને થયું કે, સાહેબને આઘાત લાગશે !

દરમિયાન, ભૂમિપૂજનનો સમય વહી જતો હતો. એટલે છોટુભાઈ ભૂમિપૂજન કરવા બેઠા. સહુને કહ્યું : ‘ભગવાનને પ્રાર્થના કરો કે આપણો આ પ્રકલ્પ પૂરો થાય...’ આ પ્રાર્થના સાથે ભૂમિપૂજનની વિધિ સંપન્ન થઈ.

‘ભૂમિપૂજન પછી મેં અમેરિકા કિરીટભાઈને ફોન કર્યો...’ સંકટોનો સ્વસ્થતાથી સામનો કરવાને સમર્થ એવા છોટુભાઈ કહી રહ્યા છે : ‘એક મિનિટના ૯૦ રૂપિયા થતા. એ આખા દહાડામાં મેં સોળ હજાર રૂપિયાનો ફોન કર્યો. એય મારા ખર્ચે. પણ કિરીટભાઈએ મને ઘણું બધું કહી નાખ્યું. ખરુંખોટું સંભળાવીને મને કહેવા લાગ્યા,

‘મિસ્ટર સી.એલ. પટેલ, તમે તમારો અહમ પોષવા આ કોલેજ કરી રહ્યા છો. એચ.એમ.પટેલ કાંઈ મૂરખ નહોતા, કે બીવીએમ હોવા છતાં બીજી કોલેજ ના કરી. તમે ખોટી રીતે આ કોલેજ ઊભી કરી રહ્યા છો. તેની કોઈ જરૂર નથી. બીવીએમ છે જ... સારું થયું કે લોકોએ અમને ચેતવ્યા. નહીંતર અમારા પૈસા પડી જાત.’

‘કિરીટભાઈ, તમે મને ઘણું કહી નાંખ્યું. હવે કશું ના કહેવાનું હોય તો હું ફોન મૂકી દઉં...’ આમ કહીને છોટુભાઈએ ફોન મૂકી દીધો. પણ તેમના મનમાં ચિંતા તો હતી જ. કારણ કે પોણા ચાર કરોડ રૂપિયાના કોન્ટ્રેક્ટ આપીને બેઠા હતા. ભૂમિપૂજન કર્યું હતું ને પાસે પૈસોય નહીં. સંકટના આ સમયમાં ભગવાન સિવાય કોઈનું શરણું નહોતું. અને ભગવાન ભક્તની વહારે ધાયા. બન્યું એવું કે, અખબારોમાં સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા કે ગુજરાતમાં નવી એન્જિનિરિંગ કોલેજને માન્યતા મળી છે. એ વાંચીને ગોરધનભાઈ હાથીભાઈ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી દિનશા દેસાઈએ છોટુભાઈને ફોન કર્યો. પછી આ સંવાદ થયો :

‘સી.એલ. પટેલ, તમે જે કોલેજ કરો છો એનું કશું વિચાર્યું છે ?’

‘હા, ત્રણ કરોડ રૂપિયા જે આપે તેનું નામ રાખવું એવો વિચાર છે.’

‘અમે વિચારીએ તો ?’

‘જરૂર વિચારો.’

આ વાતચીત પછી ગોરધનકાકાએ છોટુભાઈને ફોન કરીને કહ્યું કે,

અમે તમને મળવા આવીએ છીએ... પરંતુ એ વખતે છોટુભાઈનાં બહેન વડોદરાની ભાઈલાલ અમીન હોસ્પિટલમાં હતાં. તેમને બ્રેઈન હેમરેજ થયું હતું. અઢી સેન્ટીમીટરનો કલોટ હતો. ઓપરેશન કરવાનું હતું. એટલે છોટુભાઈએ રોજ વડોદરા જવાનું થતું હતું. તેમણે ગોરધનકાકાને કહ્યું : ‘ઉતરાણ પછી હું જ તમને મળવા આવીશ. ત્યારે બધી વાત કરીશું.’

આમ નક્કી થયા પ્રમાણે છોટુભાઈ અને ગોરધનકાકા ઉતરાણ પછી મળ્યા. વાતચીત થઈ. ગોરધનકાકાએ ત્રણ કરોડ રૂપિયા આપવાનો નિર્ણય કર્યો. પણ પેલા કોન્ટ્રેક્ટનું શું કરવું એ વિશે છોટુભાઈના મનમાં થોડી મૂંઝવણ હતી. પણ એક દરવાજો બંધ થાય ત્યારે બીજો દરવાજો ખૂલી જતો હોય છે. છોટુભાઈ માટે તો બે દરવાજા ખૂલી ગયા. ચરોતર નાગરિક સહકારી બેન્કના અને અલ્પા ફાયનાન્સના. એ વિશે છોટુભાઈ કહે છે : ‘આણંદના ચીમનભાઈ સાથે ચરોતર નાગરિક સહકારી બેન્કના ચેરમેન હતા. તેમણે મને કહેલું કે, પૈસાના વાંકે કોઈ પ્રોજેક્ટ અટકે નહીં એ જોજો. અમે તમારી સાથે જ છીએ. એ જ રીતે અલ્પા ફાયનાન્સવાળા રમણભાઈએ પણ પૂરેપૂરો સહકાર આપ્યો હતો. એ કારોબારીના સભ્ય પણ હતા. એમણે કહેલું કે, તમે વીવીસીસી બેન્કના બે કરોડ રૂપિયાના ચેક લખજો. તમારા ચેક પાછા નહીં જાય.’

આ શબ્દોથી છોટુભાઈના મનનો બોજો દૂર થઈ ગયો. તેમણે ચરોતર નાગરિક સહકારી બેન્કમાંથી પોણા ચાર કરોડ રૂપિયાની લોન

સેમકોમ

લીધી. ગોરધનકાકાએ પાંચ વર્ષમાં દાનની રકમ પૂરી કરી. આમ છોટુભાઈએ બીજો કોઠો પાર કર્યો. અને જીસેટની સ્થાપના થઈ.

છોટુભાઈએ કોલેજો બનાવી, સાથે જ તેની જરૂરિયાતો પૂરી કરી. હોસ્ટેલોમાં પણ સવલતો ઊભી કરી. પૈસોય નહોતો છતાં એસી ક્વાર્ટર બનાવ્યા. બાગ-બગીચા બનાવ્યા. આમ, ભાઈકાકાનું સ્વપ્ન સાકાર કરવાની દિશામાં આગળ વધ્યા. અને પછી સેમકોમનો વિચાર કર્યો. એ વખતે શનુભાઈ પટેલ નિવૃત્ત થયા હતા. એ વિશે વાત કરતાં છોટુભાઈ કહે છે : ‘તે સમયે આર.સી. દેસાઈએ શનુભાઈ માટે નિવૃત્ત થવાના સંજોગો સર્જ્યા હતા. હું એ વખતે સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીના કુલપતિ નીમવા માટેની પેનલમાં ક્યા ત્રણ નામ મૂકવા તેનો વિચાર કરતો હતો. તેમાં મેં વી.એસ. પટેલ, શનુભાઈ અને ત્રીજા કોઈકનું નામ મૂક્યું હતું. એઆઈસીટીના ચેરમેન સર્ચ કમિટીના પણ ચેરમેન હતા. અંગ્રેજીના પ્રોફેસર અને ગુજરાત કોલેજના પ્રિન્સિપાલ રહેલા વી.જે. ત્રિવેદી સર્ચ કમિટીના સભ્ય હતા. તેમને કહીને આર.સી. દેસાઈએ શનુભાઈનું નામ કઢાવી નાખ્યું. અને પોતાનું નામ મૂકાવી દીધું. હું અમેરિકાથી પાછો ફર્યો અને મને આ વાતની ખબર પડી એટલે વી.જે. ત્રિવેદીના ઘેર ગયો. ત્યારે તેમણે મને માંડીને વાત કરી. પણ એ દરમિયાન શનુભાઈએ નોકરી છોડી. તેમને પોતાનું અપમાન લાગ્યું હતું. પણ મારા તેમની સાથેના સંબંધ એવા હતા કે મેં તેમને સેમકોમ ચલાવવા કહ્યું. અને એ રીતે સેમકોમની શરૂઆત થઈ.’

સેમકોમ પછી છોટુભાઈએ સિકાર્ટ અને આઈસ્ટારનો વિચાર કર્યો. એ વખતે તેઓ પરદેશના પ્રવાસે હતા. છોટુભાઈ કહે છે : ‘હું તે સમયે જર્મની, ફ્રાન્સ, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ અને નેધરલેન્ડ ગયો હતો. નેધરલેન્ડમાં અમારી હોટલની નજીક એક મોટું ફાર્મ હતું. બે દંપતી પચાસ ગાયો રાખતા અને પચાસ એકરમાં ખેતી કરતા. તે જોઈને મને ખેતી કરવાની પ્રેરણા મળી. અને નેધરલેન્ડની એ હોટલમાં જ મેં સિકાર્ટ-સોફિસ્ટિકેટેડ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટેશન સેન્ટર ફોર એપ્લાઈડ રિસર્ચ એન્ડ ટેસ્ટિંગ અને આઈસ્ટાર- ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સ એન્ડ ટેકનોલોજી ફોર એડવાન્સ રિસર્ચનો વિચાર અને નામકરણ કર્યું.

દરમિયાન, મુંબઈના દામોદરદાસ ટ્રસ્ટે પીજી સેન્ટર ફોર ફાર્મસી એજ્યુકેશન માટે વીસ લાખ રૂપિયા આપ્યા. અમેરિકાના અશોકભાઈ પટેલે પણ પીજી સેન્ટર ફોર એન્જિનિયરિંગ એન્ડ ટેકનોલોજી માટે પહેલા જ ૪૫ લાખ રૂપિયા આપ્યા હતા. અમેરિકાના જ જયંતીભાઈ સી. પટેલે એક મિલિયન ડોલર આપવાનું નક્કી કર્યું હતું. તેમણે પાંચ વર્ષ સુધી ૧૫ હજાર ડોલર આપ્યા. પછી ચાંગાવાળાએ કહ્યું, અમને પૈસા આપો. એટલે જયંતીભાઈએ છોટુભાઈને પૂછ્યું : ‘હવે હું શું કરું ?’

‘તમારા પૈસા પર એમનું નામ લખ્યું છે. એટલે હવે એમને આપો.’ છોટુભાઈએ આમ કહ્યું એટલે જયંતીભાઈએ ચાંગામાં પૈસા આપવાનું શરૂ કર્યું. જોકે છોટુભાઈને મળતા દાનનો પ્રવાહ પણ ચાલતો જ રહ્યો.

આઈસ્ટાર

એમાંથી અનેક સંસ્થાઓ ઊભી થઈ.

દીવામાંથી દીવો પ્રગટે એમ છોટુભાઈએ એક પછી એક શિક્ષણ સંસ્થા સ્થાપી. તેમના શબ્દકોશમાં આરામ જેવો શબ્દ જ નથી. નિરંતર કંઈક નવું કરવાની ખેવના તેમના મનમાં રહે છે. તેમાંથી આઈટીસીનો વિચાર ઉદભવ્યો. છોટુભાઈએ ૨૦૦૦ની સાલમાં ભાઈકાકાના દીકરા ચીમનભાઈને પત્ર લખ્યો : ‘પૈસાદાર છોકરા તો કોલેજમાં ભણશે. પણ ગરીબ છોકરાઓને કુશળ કારીગર બનાવવા હોય તો આઈટીસી ઊભી કરવી જોઈએ. તેના માટે તમે મને પોલ ફેક્ટરીમાં જગ્યા આપો.’

પત્રના જવાબમાં ચીમનભાઈએ લખ્યું : ‘અમારે ચારુતર ગ્રામોદ્ધારનું ઉદમણું કરવાનું નથી અમે જગ્યા નહીં આપી શકીએ.’

આ જવાબ મળ્યા પછી છોટુભાઈએ વિચાર્યું કે હવે કંઈક કરવું જોઈએ. એ વખતે તેમના મિત્ર રાવજીભાઈ પટેલ મૃત્યુ પામ્યા હતા. છોટુભાઈએ રાવજીભાઈના દીકરા અને જમાઈને કહ્યું : ‘જીઆઈટીસી પાછળ તમારી જે જમીન છે તે તમે ગુંઠે સાત હજાર રૂપિયા આપીને લીધી છે. તે જમીન તમે અમને બક્ષિસ અપાવો. હું કોઈની પાસેથી તમે જે સત્તર-અઠાર લાખ રૂપિયા ભર્યા છે તે અપાવી દઈશ.’

આ રીતે છોટુભાઈએ ૪૬૮ ગુંડા જમીન બક્ષિસ લીધી. ત્યાં એન્જિનિયરિંગ કોલેજ અને આઈટીસી કરવાનો વિચાર કર્યો. આફ્રિકાના

ચીમનભાઈ એમ.યુ. ઈન્ડસ્ટ્રિયલ ટ્રેનિંગ સેન્ટર

એમ.યુ. ટેકનિકલવાળા ચીમનભાઈનો પરિવાર હોસ્ટેલ બનાવવા માટે ૬૦ લાખ રૂપિયા આપવા તૈયાર થઈ ગયો. પણ છોટુભાઈ તેમને ન્યૂ વિદ્યાનગરમાં પેલી ૪૬૮ ગુંઠા જમીન લઈ રાખી હતી ત્યાં લઈ ગયા. અને કહ્યું : ‘અહીં મારે આઈટીસી બનાવવી છે અને જે દોઢ કરોડ રૂપિયા આપશે તેનું નામ આપીશ.’ એટલે ચીમનભાઈના દીકરા અજીતભાઈએ દોઢ કરોડ રૂપિયા આપ્યા. આ રીતે આઈટીસી- ચીમનભાઈ એમ.યુ. ઈન્ડસ્ટ્રિયલ ટ્રેનિંગ સેન્ટરની સ્થાપના થઈ.

છોટુભાઈએ આઈટીસી પછી એડીઆઈટીનો વિચાર કર્યો. એ માટે ધર્મજના મૂળ વતની તુલસીદાસ વલ્લભભાઈના દીકરા પરમાનંદભાઈના ઘેર મુંબઈ ગયા. તેમની પાસે અબજોની સંપત્તિ હતી. છોટુભાઈએ એન્જિનિયરિંગ કોલેજનો પોતાનો વિચાર વહેતો મૂક્યો. એ વિચારનો તંતુ પકડીને પરમાનંદભાઈ અને તેમનાં પત્ની છોટુભાઈને મળવા આવ્યા. તેમણે કહ્યું : ‘હું જીસેટના સાત કરોડ આપું અને નવી કોલેજ માટે દસ કરોડ આપું. કુલ ૧૭ કરોડ આપું. પણ બન્ને જગ્યાએ મારું નામ મૂકો.’

‘તમે માત્ર જીસેટ માટે જ ૧૭ કરોડ આપો તો પણ જી.એચ.પટેલના નામમાં હું કશો ફેરફાર ના કરું...’ વાત એટલે અટકી. ત્યારબાદ મૂળ ઝડાસના વતની હાલ અમેરિકાસ્થિત શ્રી અરવિંદભાઈ પટેલ (બીવીએમના ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થી)ના સુપુત્ર ઉદ્યોગપતિ શ્રી મુકેશભાઈને રજૂઆત કરતાં તેઓએ તેમના પિતાશ્રીના નામે કોલેજ (એડીઆઈટી) બનાવવા છ માસમાં જ રૂપિયા પાંચ કરોડ અને તે પછી આશરે બીજા દોઢ કરોડ રૂપિયાની મદદ કરી.

છોટુભાઈ સિદ્ધિનાં એક પછી એ સોપાન આ રીતે સર કરતા ગયા. દરમિયાન તેમણે આયુર્વેદિક કોલેજ બનાવવાનો સંકલ્પ કર્યો. આ ગાળામાં એક ઘટના બની. છોટુભાઈ હેરકટિંગ સલૂનમાંથી આવતા હતા. ત્યારે રાજન વિનુભાઈ પટેલ તેમને મળ્યા. એ કહે, ‘કાકા, તમે સો વર્ષના થવાના છો.’

‘મારે સો વર્ષના થવું નથી...’ છોટુભાઈએ હળવાશથી કહ્યું એટલે રાજને તેમને ઓફિસમાં બોલાવ્યા. છોટુભાઈ ઓફિસમાં ગયા. એટલે રાજને કહ્યું : ‘અમે પપ્પાનું સ્ટેચ્યુ મૂકીએ છીએ.’

‘સરસ. યોગ્ય જગ્યાએ મૂકો. એમાં કંઈ ખોટું નથી.’

‘મોટા બજારમાં મૂકવાના છીએ.’

‘ના, મોટા બજારમાં ના મૂકાય. એ જગ્યાએ તો સરદાર પટેલ, ભાઈકાકા, ભીખાભાઈ સાહેબ કે એચ.એમ. પટેલના પૂતળા મૂકાય. વિનુભાઈના સ્ટેચ્યુ માટે બીજી યોગ્ય જગ્યા વિચારજો.’ છોટુભાઈ આમ કહીને નીકળી ગયા. પણ પછી ગામમાંથી લોકોએ છોટુભાઈને પત્ર લખ્યા કે મોટા બજારમાં જ વિનુભાઈનું સ્ટેચ્યુ મૂકવાનું નક્કી થયું છે. એટલે છોટુભાઈએ રાજનને પત્ર લખ્યો : ભાઈશ્રી રાજન, તમે તમારા પિતાશ્રીનું

સ્ટેચ્યુ મોટા બજારમાં મૂકવાનું વિચારો છો તે યોગ્ય નથી. એ જગ્યાએ તો સરદાર પટેલ, ભાઈકાકા, ભીખાભાઈ સાહેબ કે એચ.એમ. પટેલ આ ચારના જ પૂતળા મૂકાય. વિનુભાઈનું સ્ટેચ્યુ પણ યોગ્ય જગ્યાએ મૂકાશે. પણ તમે આ વિચાર ના કરો...

‘અને ઘર્ષણ શરૂ થયું...’ છોટુભાઈએ આમ કહીને વાત આગળ વધારી : ‘એક દિવસ બરો મ્યુનિસિપાલિટીના મહેન્દ્રભાઈ મને મળવા આવ્યા. એ કહે, ‘વિનુભાઈનાં પત્નીને ઘણો આઘાત લાગ્યો છે...’

‘વિનુભાઈનાં પત્નીને આઘાત લાગ્યો હોય તો ડીએસપી અને કલેક્ટરને પૂછી જોઈશ કે મારા સિવાય કોઈએ વિરોધ ના કર્યો હોય તો મારે એકલાએ વિરોધ કરવાની જરૂર નથી.’ છોટુભાઈએ કહ્યું. અને ડીએસપીને પૂછ્યું. ત્યારે એ કહે,

‘છોટુભાઈ, તમારા સિવાય કોઈનો વિરોધ નથી.’

‘તો હવે હું વિરોધ નહીં કરું.’

‘તો તમે વિરોધ કરતા નથી એવો પત્ર લેખિત આપો.’

‘એવું તે હોય... હું થૂંકેલું ગળતો હોઈશ ? મારો વિરોધ તો આજે પણ છે. તમે સ્ટેચ્યુ મૂકશો તો હું ઊભો નહીં રહું. અને ઉપવાસ પણ કરવાનો નથી. પણ મારો વિરોધ તો આજેય છે !’

અને, છોટુભાઈ માનસરોવર ગયા ત્યારે મોટા બજારમાં વિનુભાઈનું પૂતળું મૂકાયું. છોટુભાઈ કહે છે : ‘હું રોજ ચાર વાર મોટા બજારના રસ્તે આવું છું ને જાઉં છું. પણ મારા મનમાં કોઈ નફરત નથી. લોકોને ના પડી હોય તો હું શું કામ ચિંતા કરું ?’

છોટુભાઈએ સ્ટેચ્યુને લઈને મનમાં કોઈ કડવાશ ન રાખી, પરંતુ એ જ મુદ્દે તેમની કનડગત શરૂ થઈ. આ સંદર્ભમાં કહે છે : ‘આ ઘટનાને

પગલે રાજને મને હેરાન કરવાનું શરૂ કર્યું. બ્લેકમેઈલિંગ શરૂ કર્યું. રોજ ધમાલ કરે. તેમણે ચેરિટી કમિશનરને લખ્યું કે, છોટુભાઈ તમારી પરવાનગી સિવાય કરોડો રૂપિયાની લોન લે છે બેન્કોને લખ્યું કે, તમારા જૂના મેનેજરો પ્રભાવમાં આવી જઈને ફોર્માલિટી પૂરી કર્યા વિના લોન મંજૂર કરે છે...’

આ પ્રકારની પજવણીને કારણે છોટુભાઈને ડાયાબિટિસ થઈ ગયો. છતાં એ સ્વસ્થતાથી આગળ વધ્યા. માનસિક સંઘર્ષ હતો, પણ મનોબળ મક્કમ હતું. એ મનોબળના સહારે જ આયુર્વેદિક કોલેજનું કામ તેમણે આગળ ધપાવ્યું. પણ ગ્રહણ ટાણે સાપ નીકળે એમ ચેરિટી કમિશનરનો કાગળ આવ્યો કે, અમારી પરવાનગી સિવાય તમારે લોન કે બીજી કોઈ કાર્યવાહી ન કરવી. બેન્કોને પણ એવી સૂચના આપવામાં આવી કે, ફોર્માલિટી પૂરી કર્યા વિના ચારુતર વિદ્યામંડળને લોન ન આપવી.

આવા સંજોગોમાં કોઈ પણ માણસ હતાશ થઈ જાય. પરિસ્થિતિને શરણે થઈ જાય. પરંતુ આ તો છોટુભાઈ હતા. એક ઈશ્વર અને બીજા પોતાના ગુરુ પ્રમુખસ્વામી સિવાય કોઈનું શરણું તેમણે સ્વીકાર્યું નહોતું. એ પ્રમુખસ્વામી પાસે ગયા. કહ્યું : ‘બાપા, આશીર્વાદ આપો...’ બાપાના આશીર્વાદ મળ્યા. અને જયંતીભાઈ સી. પટેલના પવિત્ર નાણાં આવ્યાં. પ્રમુખસ્વામીના પરમ ભક્ત એવા છોટુભાઈ એ વિશે કહે છે : ‘હું અને ચારુતર વિદ્યામંડળના માનદ સહમંત્રી ભૂપેન્દ્રભાઈ પટેલ લંડનમાં જયંતીભાઈને મળ્યા હતા. તેમની સાથે વાતચીત થઈ. અને તેમણે બે કરોડ રૂપિયા આપવાનો નિર્ણય કર્યો. એક કરોડ કોલેજ માટે અને એક કરોડ હોસ્પિટલ માટે. આમ, આયુર્વેદિક કોલેજ માટે જયંતીભાઈનાં પવિત્ર નાણાં આવ્યાં. તમે એક દાણો નાખો તો ભગવાન બસો દાણા કરે છે. આયુર્વેદિકમાં ૧૫ કરોડ ખર્ચ્યા પણ એક પણ પૈસાનું દેવું ન કરવું પડ્યું.’

છોટુભાઈએ આયુર્વેદ પછી બાયો ટેકનોલોજીનો વિચાર કર્યો. જમ્મુથી

તામિલનાડુ સુધીના ૨૧ બાયોટેકનોલોજીસ્ટને આમંત્રિત કર્યાં. ચર્ચા વિચારણા કરી. અને ૧૫ કરોડ રૂપિયાનો પ્રકલ્પ હાથ ધર્યો. દરમિયાન, અશોકભાઈ પટેલ અને તેમનાં પત્ની રીટાબહેન છોટુભાઈને મળ્યા. તેમણે કહ્યું : ‘અમારે બે કરોડ આપવા છે.’

‘તમારે પૈસા આપવા છે એ સારી વાત છે. પણ તમે ચાંગાના છો એટલે બે કરોડ રૂપિયા ત્યાં આપો.’ છોટુભાઈએ કહ્યું. પણ બીજે દિવસે અશોકભાઈ, રીટાબહેન અને તેમના બન્ને દીકરા આવ્યા. બોલ્યા : ‘સમય આવશે ત્યારે ચાંગામાં પણ પૈસા આપીશ. પરંતુ અત્યારે તો હું તમને સવા બે કરોડ રૂપિયા આપવા આવ્યો છું. એ તમારે લેવાના છે.’

આ રીતે દાનની સરવાણી વહેતી થઈ અને તેમાંથી એરીબાસ-અશોક એન્ડ રીટા પટેલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઈન્ટીગ્રેટેડ સ્ટડી ઈન બાયોટેકનોલોજીની સ્થાપના થઈ.

છોટુભાઈને આ રીતે અખંડ અને અસ્ખલિતપણે દાન મળતા રહ્યાં છે અને તેમાંથી સંસ્થાઓ સ્થપાતી રહી છે. આજના જમાનામાં કોઈ પણ માણસ કારણ વિના કે સ્વાર્થ વિના બીજાને પાંચ રૂપિયાય ન પરખાવે, પરંતુ નિઃસ્વાર્થ અને નિઃસ્પૃહભાવે ઋષિકર્મ કરી રહેલા છોટુભાઈમાં દાતાઓને અવિચળ શ્રદ્ધા છે. જયંતીભાઈ, અશોકભાઈ પટેલ, મનુભાઈ સોમાભાઈ દેસાઈ, ગોરધનભાઈ હાથીભાઈ પટેલ, ઈન્દુકાકા ઈષ્કોવાલા, વાસંતીબહેન ચંદુભાઈ અને અન્ય દાતાઓ તરફથી દાનનો ધોધ વરસ્યો છે. અને તેમાંથી છોટુભાઈએ ગુજરાતનું સૌથી મોટું શિક્ષણસંકુલ ઊભું કર્યું છે !

છોટુભાઈએ શિક્ષણની ધૂણી તો ધખાવી જ છે, સાથે જ સેવાના યજ્ઞને પણ પ્રજ્વલિત કર્યો છે. કુદરતી આફતના ઓળા ઊતરી આવ્યા હોય ત્યારે સંકુલના વિદ્યાર્થીઓ, અધ્યાપકો અને કર્મચારીઓ છોટુભાઈના

એરીબાસ

માર્ગદર્શનમાં સેવાકાર્ય કરે છે. આ સંદર્ભમાં છોટુભાઈ કહે છે : ‘ઓરિસ્સામાં રેલ આવી હોય કે લાતુરમાં ધરતીકંપ થયો હોય, અતિવૃષ્ટિ થઈ હોય કે અનાવૃષ્ટિ થઈ હોય, એવા સંકટના કોઈ પણ સમયે અમે લોકોને મદદરૂપ થવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. કચ્છમાં ધરતીકંપ થયો ત્યારે ધોળાવીરાની આજુબાજુની સાત ગામની શાળાઓ અમે સો ટકા ખર્ચથી બાંધી આપી હતી. બધી શાળાના નામ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ પ્રાથમિક શાળા રાખ્યું હતું. આ શાળાઓ બાંધવા માટે કૌશિકભાઈ પટેલ, ટાઉનકલબ, વિદ્યાનગર અને ભારત પાટીદાર સમાજનો સહયોગ મળ્યો હતો.’

કુદરતી આપત્તિની જેમ જ માનવસર્જિત આફતના સમયમાં પણ છોટુભાઈ લોકસેવા માટે તત્પર રહે છે. પરિણામે આતંકવાદીઓના અત્યાચારને કારણે અનાથ બનેલા કાશ્મીરી બાળકોને ચારુતર વિદ્યામંડળની કોલેજોમાં અભ્યાસ કરવાની તક સાંપડી. એ વિશે વાત કરતાં છોટુભાઈ કહે છે:

‘ન્યૂ વિદ્યાનગરની શરૂઆતના વર્ષો હતા... એ અરસામાં ગોધરાકાંડ થયો ત્યારબાદ રાજમોહન ગાંધીના મિશન ફોર પીસના સભ્ય મને મળવા આવ્યા. બે સભ્ય કાશ્મીરના પણ હતા. મેં તેમને એક જ વાત કરી કે, તમે જ્યાં આવ્યા છો તે શિક્ષણનું ધામ છે. અમે યુવાનોના ઘડતરનું કામ કરીએ છીએ. તેમને ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે તક પૂરી પાડીએ છીએ. કાશ્મીરમાં આતંકવાદીઓએ કાળોકેર વર્તાવ્યો છે. તેમણે કેટલાય બાળકોને અનાથ બનાવ્યા છે. તેમાંથી જેની પાસે ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે વ્યવસ્થા ન હય એવા રૂપ વિદ્યાર્થી મને આપો... મને ૨૨ છોકરા અને ૩ છોકરી મળ્યા. તેમના ભણતરનો સો ટકા ખર્ચ અમે આપ્યો. તેમના રહેવાના, જમવાના અને પ્રવાસનો ખર્ચ પણ અમે આપતા. યુનિફોર્મ પણ વિનામૂલ્યે આપતા. એ રીતે અમે તેમને અભ્યાસ કરાવ્યો. કોઈ મુશ્કેલી ઊભી ના થાય એ માટે યોગ્ય વાતાવરણ તૈયાર કર્યું.’

છોટુભાઈએ આ વાત કરી ત્યારે કાશ્મીર સાથે જોડાયેલો ડોડાનો પ્રસંગ તેમને સાંભર્યો :

‘ગુલામ નબી આઝાદ જ્યારે કાશ્મીરના મુખ્યમંત્રી હતા ત્યારે તેમના વિસ્તારમાં આતંકવાદીઓએ ૧૯ હિંદુઓને એક જ રાતમાં મારી નાખ્યા હતા. મને ત્યાં જવાનો વિચાર આવ્યો. સેમકોમના પ્રિન્સિપાલ નિખિલ ઝવેરી મારી સાથે આવવા તૈયાર હતા. પરંતુ ડોડામાં આતંકવાદીઓ છુપાયા હોવાની માહિતી મને મળી હતી. એટલે મેં તેમને ના પાડી. અને એકલો જ

ગયો. રાજમોહનના મિશનના સભ્ય અને હાઈકોર્ટના એડવોકેટ અલ્તાફને જાણ કરીને હું કાશ્મીર જવા નીકળ્યો. તે દિવસે મનમોહનસિંહ પધારવાના હતા. લોકોએ સ્વયંભૂ બંધ પાળ્યો હતો. હું પણ તે જ દિવસે એરપોર્ટ પર ઊતર્યો. એરપોર્ટના સત્તાવાળાઓ સમજ્યા કે હું મનમોહનસિંહના કાફલામાં જ છું. એટલે મને વાનમાં લઈ જવાયો. પણ મેં તેમને કહ્યું કે, હું વડાપ્રધાન સાથે નથી. જુદો જ આવ્યો છું. એટલે મને બીજે રસ્તેથી બહાર લઈ ગયા. એરપોર્ટ પર મને લેવા ઘણા વિદ્યાર્થીઓ આવ્યા હતા. હું તેમની સાથે નીકળ્યો. હું તિલક ચાંદલો કરું છું એટલે આર્મીના લોકો જોઈ રહેતા કે એક હિંદુને મુસલમાનો કેટલો આવકાર આપે છે...’

‘પહેલાં મેં બે હિંદુ સ્થળની મુલાકાત લીધી. શ્રીનગરમાં શંકરાચાર્યના મઠમાં ગયો. ત્યાં પોલીસના માણસો જ પૂજાપાઠ કરતા હતા. કોઈ હિંદુ દેખાયા નહીં. એ ઠેકાણે માતાજીનું મોટું સંકુલ પણ છે. ત્યાં પણ પોલીસના જ લોકો આરતી કરતા હતા. આરતી પછી ખીરનો પ્રસાદ લીધો. પછી જુમ્મા મસ્જિદમાં ગયો. ભંડારમાં સો રૂપિયા મૂક્યા. હિંદુ અને મુસ્લિમ ભાઈચારાથી રહે તેવું વાતાવરણ ઊભું થાય અને કાશ્મીરની રોનક પાછી આવે એવી ઈશ્વર અને અલ્લાહને પ્રાર્થના કરી. અને બહાર નીકળ્યો. ત્યારબાદ ટેકસી કરી. ત્રણ-ચાર કલાકની મુસાફરી કર્યા પછી સાંજે ચાર વાગે ડોડા પહોંચ્યો. આતંકવાદીઓએ જ્યાં હત્યાકાંડ કર્યો હતો તે ઠેકાણે બીજે દિવસે જવાનું હતું. એક મુસ્લિમ ભાઈ અને હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સના રિપોર્ટર મારી સાથે આવવાના હતા...

છોટુભાઈ બન્નેને સાથે લઈને સવારે આઠ વાગે ચેકપોસ્ટ પર પહોંચ્યા. પણ તેમને રોકવામાં આવ્યા.. મિલિટરીએ તેમને આગળ ન વધવાની સૂચના આપી. પણ છોટુભાઈ અને તેમના સાથીઓએ ત્રણ કલાક સુધી રકઝક કરી. એટલે મિલિટરીએ તેમને કલેક્ટરને મળવાની સલાહ આપી. એટલે ૧૧ વાગે ત્રણેય કલેક્ટરને મળવા ગયા. છોટુભાઈએ

તેમને કહ્યું, ‘મારો કોઈ રાજકીય હેતુ નથી. હું તો શિક્ષણના ઉદ્દેશથી આવ્યો છું.’

‘તમે સીનિયર સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ ઓફ પોલીસને મળો...’ કલેક્ટરે કહ્યું. એટલે છોટુભાઈ એસપી સરદારજીને મળ્યા. અને પોતાનો હેતુ સમજાવ્યો. પોતાને જવા દેવા માટે વિનંતી કરી. પણ એસપીએ કહ્યું :

‘હજુ પણ ત્યાં આતંકવાદીઓ છુપાયેલા છે. અમે તમને ત્યાં જવાની મંજૂરી ન આપી શકીએ...’

‘પણ મારો હેતુ તો માત્ર શૈક્ષણિક છે, રાજકીય નથી...’

‘ના. ત્યાં જવું ઘણું જોખમી છે. તમે જવાનો વિચાર પડતો મૂકો.’

‘પરંતુ હું મારે હિસાબે ને જોખમે જવા તૈયાર છું.’

‘તમે આપઘાત કરવા માંગતા હો તો પણ હું તમને પરવાનગી ન આપી શકું.’

છોટુભાઈએ સરદારજીને સમજાવવાના ઘણા પ્રયાસો કર્યા, પરંતુ એ ટસના મસ ન થયા. એટલે છોટુભાઈએ મોબાઈલ પર મિલિટરી અધિકારીનો સંપર્ક કર્યો. પોતાનો આશય સમજાવ્યો અને પોતાને જવા દેવાની વિનંતી કરી. એટલે પેલા અધિકારીએ કહ્યું :

‘તુમ ઐસે જા સકતે હો ?’

‘ઐસે કેસે ?’

‘ચોરીછૂપી સે...’

‘હાં, ચોરી છૂપી સે જાઉંગા. અગર આપ જાને દેંગે તો...’

‘નહીં, મેં જાને નહીં દૂંગા. તુમ પકડે જાઓગે તો મેં એરેસ્ટ કરુંગા.’

‘ઠીક હૈ...’ એમ કહીને છોટુભાઈ યાહોમ કરીને ચોરીછૂપીથી

નીકળી પડ્યા. આગળ ફતેહ જ હતી. છોટુભાઈએ જ્યાં પહોંચવું હતું ત્યાં પહોંચી ગયા.

‘૬૭૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ આવેલું એ નાનકડું ગામ હતું...’ છોટુભાઈ આ વાત કરી રહ્યા છે ત્યારે તેમના સ્વરમાં ક્રુણા ભળી ગઈ : ‘ત્યાં ૧૪ બાય ૧૪નો એક ઓરડો હતો. ભીંતમાં ગોળીઓનાં નિશાન હતાં. આ જ ઠેકાણે આતંકવાદીઓએ ૧૮ માણસોને માર્યા હતા. એક ડોશીમા બે બાળકો સાથે બેઠાં હતાં. સોળ વિધવા સ્ત્રીઓ અને બાવન બાળકો હતા. પણ એ બધાં નાના હતા. પ્રાથમિક કે માધ્યમિક શાળામાં ભણવાની એમની ઉંમર હતી. તેમનું શિક્ષણનું માધ્યમ જુદું હોવાથી ચારુતર વિદ્યામંડળની શાળાઓમાં ભણવાનો લાભ એમને આપી શકાય એમ નહોતો. પણ મેં તેમના ભણવાની વ્યવસ્થા મિલિટરી કેમ્પમાં કરી દીધી. અને ત્રણ કાશ્મીરી પંડિત છોકરીઓને મંડળમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ અપાવ્યું.’

આ છે છોટુભાઈ. જીવ જોખમમાં મૂકીને કાશ્મીર ગયા અને વિદ્યાર્થીઓના ભણવાની વ્યવસ્થા કરી. શિક્ષણ પ્રત્યેની આ તે કેવી નિષ્ઠા !

છોટુભાઈના શિક્ષણ પ્રત્યેના સમર્પણ અને સેવાભાવને લોકોએ પણ પોંખ્યો છે. નવાજયો છે. ઈનામ-અકરામો અને પુરસ્કારો એનાયત કરીને તેમનું ગૌરવ કર્યું છે. કોઈ તેમને શિક્ષણ મહર્ષિ કહે છે, તો કોઈ તેમને મેનેજમેન્ટ ગુરુ કહે છે !

‘પરંતુ તમે પોતાને કઈ રીતે ઓળખાવશો?’ આ સવાલના જવાબમાં છોટુભાઈ હસીને કહી દે છે: ‘હું એક સામાન્ય માણસ છું અને લોકોના સાથ સહકારથી અસામાન્ય કામ કરું છું !’

છોટુભાઈ ભલે પોતાને સામાન્ય માણસ ગણાવે, તેમના સંઘર્ષ અને સિદ્ધિઓ વિશે જાણ્યા પછી મારી જેમ તમે પણ એમને અસામાન્ય વ્યક્તિત્વ જ કહેશો ને ?

રંગેચંગે લગ્ન

‘છોટુ, અમે તારાં લગ્ન લેવાનું વિચાર્યું છે...’

‘પણ હું તો કન્યા જોઈને જ પરણીશ.’

‘જોવા જજે... પણ પરણવાનું તો ત્યાં જ છે !’

૧૯૫૩ની સાલ... લલ્લુભાઈ સાથે આ સંવાદ થયો ત્યારે છોટુભાઈની ઉંમર માત્ર ૧૮ વર્ષની હતી. એ તો ભણવા માટે અમેરિકા જવા માંગતા હતા. બર્કલે યુનિવર્સિટીમાં તેમને પ્રવેશ પણ મળી ગયો હતો. પરંતુ મિત્રો અને સંબંધીઓના કહેવાથી લલ્લુભાઈએ એકના એક દીકરાને પરદેશ મોકલવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. અને તેના લગ્નની તૈયારીઓ શરૂ કરી દીધી. એ સમયમાં છોકરો કન્યાને જોવાની વાત કરે એ માતાપિતા સહન કરી શકતા નહીં. પણ છોટુભાઈએ કન્યા જોવાની વાત કરી એટલે લલ્લુભાઈને હામી ભણી. અને ઉમેર્યું : ‘પરણવાનું તો ત્યાં જ છે !’

અને છોટુભાઈ સામળખા ગયા. છોટુભાઈ લલ્લુભાઈ પટેલની સોળ વર્ષની કન્યાને જોવા. એ વખતનાં સંસ્મરણો વિશે છોટુભાઈ કહે છે : ‘મારી ઉંમર અને મારી ઊંચાઈ પ્રમાણે મને કન્યા બરાબર લાગી. સપ્રમાણ બાંધો અને ગોરો રંગ. વળી ગામડાની છોકરીઓ વધારેમાં વધારે જે શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે તે વર્નાક્યુલર ફાઈનલ તેમણે કર્યું હતું. મને લાગ્યું કે તકલીફ પડવાની નથી.’

‘તમે એમને કંઈ સવાલ કર્યા હતા ?’ આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં છોટુભાઈ કહે છે : ‘મેં કાંઈ પૂછ્યું નહોતું. પણ પૂછ્યું હોત તો પણ એ જવાબ ન આપી શક્યાં હોત. જોકે એ વખતે હું તેમની સામે જોતો હતો પણ એ તો ઊંચુચે જોઈ શકતાં નહોતાં.’

છોટુભાઈએ સવાલ જવાબ ભલે ન કર્યા, પણ કન્યા એમની રુચિ પ્રમાણેની હતી. એટલે પરણ્યા. મેં ૧૯૫૩માં છોટુભાઈ અને શારદાબહેનનાં લગ્ન થયાં.

‘એ ઉનાળાના દિવસો હતા...’ છોટુભાઈ લગ્નના યાદગાર અનુભવની વાત કરી રહ્યા છે : ‘મેં અમેરિકા જવા માટે ગેબેડિયન સૂટ સીવડાવ્યો હતો. ગરમ કાપડનો. ઉનાળામાં તો ન જ પહેરાય. પણ હું તો એ જ સૂટ પહેરીને પરણવા ગયો. એ વખતે લાઈટ પંખાની સગવડ નહોતી. પેટ્રોમેક્સ બળે અને ચોરીની ગરમી. તેમાં ભળી સૂટની ગરમી. મને તો એવો પરસેવો થાય. મારી પાસે બીજો કોટનનો સૂટ હતો પણ એ હું લઈ ગયો નહોતો. એટલે બીજે દિવસે મેં શર્ટ અને લેંઘો પહેર્યો...’

આમ, રંગેચંગે છોટુભાઈ અને શારદાબહેનનાં લગ્ન સંપન્ન થયાં. આ લગ્ન થયા ત્યારે છોટુભાઈનું નામ છોટાભાઈ હતું. પણ શારદાબહેનના પિતાનું નામ પણ છોટાભાઈ લલ્લુભાઈ પટેલ હોવાથી પોતાનું નામ બદલી નાખ્યું. અને છોટાભાઈમાંથી છોટુભાઈ બની ગયા !

સવાલ અમારા : જવાબ સી.એલ.ના

૧. પ્રિય પુસ્તક :
  - ◆ વચનામૃત અને શિક્ષાપત્રી. આ બન્ને ગ્રંથ ભગવાન સ્વામિનારાયણની સમાજને ભેટ છે.
૨. પ્રિય પોશાક :
  - ◆ સફેદ શર્ટ અને સફેદ પેન્ટ.
૩. પ્રિય ભોજન :
  - ◆ બધું જ શાકાહારી ભોજન. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના આદેશ મુજબ ડુંગળી-લસણ ખાતો નથી.
૪. પ્રિય ફિલ્મ :
  - ◆ સામાજિક ફિલ્મો ગમે. અમિતાભ બચ્ચનની બાગબાન અને રાજેશ ખન્નાની અવતાર.
૫. પ્રિય કલાકાર :
  - ◆ રાજ કપૂર અને બલરાજ સહાની.
૬. પ્રિય રમત :
  - ◆ ક્રિકેટ ગમે.
૭. પ્રિય સ્થળ :
  - ◆ મેં ઘણી જગ્યાએ મુસાફરી કરી છે. પણ વિદેશનું કોઈ સ્થળ એવું નથી જે મને ગમતું હોય. તેમ છતાં નાયગ્રાનો ધોધ અને સ્વિટઝર્લેન્ડ ગમે. કેલાસ માનસરોવર મને ગમે છે. હું આપણા દેશને વધુ મહત્વ આપું છું. કારણ કે આખી દુનિયામાં જે નથી

તે બધું જ અહીં છે.

૮. પ્રિય ભાષા :
  - ◆ ગુજરાતી.
૯. ઈતિહાસનું પ્રિય પાત્ર :
  - ◆ ભૂતકાળના ઈતિહાસના પાત્રને મહત્વ નથી આપતો. પણ અત્યારના ઈતિહાસમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને શ્રેષ્ઠ પાત્ર ગણું છું.
૧૦. ખુશીની ક્ષણ :
  - ◆ ગુજરાત વિદ્યુત બોર્ડમાં નોકરી મળી એ ખુશીની ક્ષણ કહી શકાય.
૧૧. દુઃખની પળ :
  - ◆ ૧૯૬૮માં પિતાનું અવસાન અને ૨૦૦૮માં જમાઈનું અવસાન થયું એ પળ દુઃખની હતી.
૧૨. ગુસ્સો :
  - ◆ ગુસ્સો મને વારસામાં મળ્યો છે. ગુસ્સો આવ્યા પછી એવું લાગે કે ગુસ્સો કરવો ન જોઈએ. ગુસ્સામાં બે બાબત થાય છે. સામા માણસને દુઃખ પહોંચાડીએ છીએ અને આપણી પાસે જે જ્ઞાન હોય તેનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી શકતા નથી. જેના પર વિશ્વાસ મૂક્યો હોય તે ઠેસ પહોંચાડે અથવા નીતિમત્તાનાં ધોરણો પર ન ચાલતા હોય અથવા મારો અહમ ઘવાય ત્યારે મને ગુસ્સો આવે છે. ગુસ્સો મારી નબળાઈ છે. સમયે-કસમયે આવે છે. હું મારો ગુસ્સો દુર્વાસા સાથે સરખાવું છું. દુર્વાસાને જ્ઞાન હતું કે આ ગુસ્સો એ ખોટી બાબત છે. પરંતુ કોઈને પણ સારી વાતની પ્રતીતિ થાય એ માટે ગુસ્સો કરતા. બાકી ગુસ્સો તો દુર્વાસાનો

ગુણ હતો. ગુસ્સામાં જે નિર્ણય લીધો હોય તેનાથી કોઈને અન્યાય ન થાય એની કાળજી રાખું છું. હું ફરગેટ અને ફરગીવમાં માનું છું.

૧૩. સ્વપ્ન :

- ◆ કોઈ સ્વપ્ન અધૂરું નથી. નાના માણસ તરીકે મને ઘણું પ્રાપ્ત થયું છે. હવે જે કાંઈ સ્વપ્ન છે તે મારા ગુરુ પ્રમુખસ્વામી મહારાજના આશીર્વાદ અને સંકુલમાં જોડાયેલા તમામના સહિયારા પ્રયાસોથી પૂરું થશે.

૧૪. રાજકારણી :

- ◆ મને કોઈ રાજકારણી ગમતા નથી. અત્યારની વાત કરીએ તો બધા પોતપોતાની જગ્યા સચવાઈ રહે તે માટે રાજકારણ રમતા હોય છે. તેમને લોકોની પડી નથી. હું તેમાંના કોઈને મહત્ત્વ આપતો નથી. મારી દૃષ્ટિએ રાજનેતા તરીકે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ આદર્શ વ્યક્તિત્વ છે.

૧૫. આર્થિક સંઘર્ષ :

- ◆ ચારુતર વિદ્યામંડળના અધ્યક્ષ તરીકે આ ખુરસીમાં બેઠો ત્યારથી ક્યારેય આર્થિક તકલીફ થઈ નથી. હું તે માટેનો યશ બ્રહ્માજીની મૂર્તિ, ભગવાન સ્વામિનારાયણ અને પ્રમુખસ્વામીને આપું છું.

૧૬. ભૂલભરેલો નિર્ણય :

- ◆ મેં એવો કોઈ નિર્ણય લીધો નથી. કોઈને કદાચ લાગે પણ મારો કોઈ નિર્ણય ભૂલભરેલો હોય એવું મને લાગતું નથી. મારા પિતાએ મને સલાહ આપેલી કે, સરકારી નોકરી કરવા જાવ છો તો કોઈને અન્યાય ન થાય એ જોજો.

૧૭. નવરાશની પળો :

- ◆ જે જવાબદારી મારા શિરે છે તે ચારુતર વિદ્યામંડળનો વિકાસ, ૨૧મી સદી અને પછીના વર્ષોમાં ઉપયોગી સાબિત થાય તેવા નવા અભ્યાસક્રમો તૈયાર કરવા વિશે અને સાથે સાથે બાપદાદાના વ્યવસાય ખેતીમાં શું કરવું જેથી જરૂરી ખર્ચને પહોંચી વળાય તેનો વિચાર નવરાશની પળોમાં કરું છું.

૧૮. દેશ-વિદેશની યુનિવર્સિટી :

- ◆ કોઈ પણ યુનિવર્સિટીમાં વ્યક્તિવિશેષ પોતાનું જીવન કઈ રીતે વધુ ને વધુ સારું બનાવી શકે અને બીજાને કેમ કરીને વધારેમાં વધારે ઉપયોગી સાબિત થઈ શકાય તેનું જ્ઞાન અપાતું નથી. આદ્યસ્થાપકો ભાઈકાકા અને ભીખાભાઈ સાહેબે તક્ષશિલા અને નાલંદા જેવી વિદ્યાપીઠોના સ્વપ્ન સાથે ચારુતર વિદ્યામંડળની સ્થાપના કરી હતી. ધીમે ધીમે એ તરફ ગતિ કરી શકાય તેવું વાતાવરણ વલ્લભ વિદ્યાનગરમાં ઊભું કરવા અમે પ્રયત્નશીલ છીએ.

૧૯. જીવનમંત્ર :

- ◆ પોતાની જાતને પોતાના વિકાસ માટે અને સમાજના વિકાસ માટે જોડવી તથા જીવનમાં સેવા અને સમર્પણભાવ કેળવવા.

૨૦. જીવન પર સૌથી વધુ અસર કરનાર વ્યક્તિ :

- ◆ પ્રમુખસ્વામી.

૨૧. પ્રમુખસ્વામી સાથે પરિચય :

- ◆ હું ૧૯૭૭માં વિદ્યાનગરમાં રહેવા આવ્યો ત્યારે પ્રમુખસ્વામીના સંપર્કમાં આવ્યો. આણંદમાં રહેતા મારા મિત્ર રાવજીભાઈ પટેલના

કારણે પ્રમુખસ્વામીને મળવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. રાવજીભાઈ તેમની દીકરીનાં લગ્નના આશીર્વાદ માટે મને સાથે લઈને પ્રમુખસ્વામી પાસે ગયા હતા. રાવજીભાઈએ કહેલું, સ્વામીજી, આ મારા ભાઈબંધે પણ દીકરી પરણાવવાની છે. તેને પણ આશીર્વાદ આપજો... અને સ્વામીના આશીર્વાદ સાથે મારી દીકરીનાં લગ્ન જાન્યુઆરી મહિનામાં થયાં હતાં. પ્રમુખસ્વામીને મળ્યો તે પહેલાં વડતાલના કાનજી ભગતને લીધે વડતાલ સંપ્રદાયમાં હું રસ લેતો. હું અહીં રહેવા આવ્યો ત્યારે મારા મકાનમાં કાનજી ભગતનાં પગલાં કરાવ્યાં હતાં. તેમણે જ મારા મકાનનું શ્રી સહજાનંદ સ્વામી ભુવન રાખ્યું હતું. દીકરીનાં લગ્ન પછી પ્રમુખસ્વામી મહારાજે પણ મારે ઘેર પધરામણી કરી હતી.

૨૨. પ્રમુખસ્વામી સાથેના સંપર્કની અસર :

- ◆ પહેલાં તમાકુની ખેતી કરતો હતો. પણ બાવીસ વર્ષથી તમાકુની ખેતી કરવાનું છોડી દીધું છે. તેને બદલે નીલગિરિનું વાવેતર કરું છું.

૨૩. ખેતી અને વાવેતર :

- ◆ મારા ખેતરમાં ઔષધિના પ્લાન્ટસનું વાવેતર કરું છું. ૨૦૦ ઝાડ આમળાનાં છે. અને કુંવારપાઠાના ૪૦ હજાર છોડ છે. ગાડાં ભરીને કેરીઓ આવે છે. રાયણ અને મહુડા પણ મબલખ છે. જૂના દસ આંબા અને જૂની ત્રણ રાયણ આજ રહેવા દીધી છે.

૨૪. પુનઃ જન્મ :

- ◆ પુનઃ જન્મ નહીં, મુક્તિ જોઈએ. ૮૪ લાખ અવતારમાં ભટક્યા પછી હવે મુક્તિ જોઈએ. મારા ગુરુ પ્રમુખસ્વામીએ કહ્યું છે કે,

તમારો મોક્ષ નક્કી છે. પુનઃ જન્મ લેવો પડે તો સમજવાનું કે આ જન્મમાં આપણે કશું કર્યું નથી.

૨૫. અફસોસ :

- ◆ આંગળી ઝાલીને કોઈને આગળ લઈ જઈએ અને પછી એ જ આપણા પગ કાપવા પ્રયત્ન કરે ત્યારે અફસોસ થાય.

૨૬. આદર્શ વ્યક્તિ :

- ◆ જે હંમેશાં પોતાનામાં અવગુણ અને બીજામાં ગુણ જુએ તેને આદર્શ વ્યક્તિ કહી શકાય. બીજાના સુખમાં પોતાનું સુખ સમાયેલું છે એવો વિચાર કરે તે આદર્શ વ્યક્તિ.

૨૭. વિદ્યાર્થીનો યાદગાર અનુભવ :

- ◆ એક હાથલારીવાળા છોકરાને ૮૯ ટકા આવ્યા હતા. પણ ભણવાની સગવડ નહોતી. તેણે પત્ર લખીને સેમકોમમાં ભણવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી. મેં તેની ફી માફ કરી. એ સેમકોમમાં ભણ્યો અને આજે તેનો પગાર ૧૪ લાખ રૂપિયા છે.

૨૮. વાહન અને સાહસ :

- ◆ મારા પિતાએ ૧૯૬૩માં મને લેમરેટા સ્કૂટર લઈ આપ્યું હતું. બે વાર તો હું રાજકોટથી સ્કૂટર પર આણંદ આવ્યો હતો. ૧૯૬૬માં મેં ૧૬ હજાર રૂપિયામાં ફર્ગ્યુસન ટ્રેક્ટર ખરીદ્યું. પછી લર્નિંગ લાયસન્સ લીધું. જમીને રાત્રે સાડા આઠે હું રાજકોટથી નીકળી ગયો. આખી રાત ડ્રાઈવ કર્યું. વાયા વિરમગામ અને સરખેજ થઈને બીજે દિવસે સવારે સાડા નવ વાગે હું આણંદ આવ્યો. તે વખતે સારા રસ્તા નહોતા. ચોમાસાનો સમય હતો. ઝરમર ઝરમર વરસાદ હતો. તેવા સમયે મેં તેર કલાક એકધારું

વાહન ચલાવ્યું. અને ઘેર આવ્યો. તે વખતે એ હિંમત હતી.

૨૯. ચરોતરની ભૂમિ :

- ◆ ચરોતરની કોઈ પણ વ્યક્તિ હોય તે બીજા વિસ્તારની તે જ જાતિના લોકો કરતાં જુદી હોય છે. કારણ કે ચરોતરની ધરતીમાં એ જાતનાં ગુણ છે. દા.ત. ભાલિયા ઘઉં અહીં ના થાય. એ ભાલમાં જ વાવવા પડે. તેમ અહીંની કોઈ પણ વ્યક્તિ- પછી એ પટેલ હોય, વાણિયા હોય કે બ્રાહ્મણ હોય- એ વ્યક્તિ અહીં જ ખીલે છે. માણસ કોઈપણ જાતિનો હોય પણ ટોચ પર જ હોય. ચરોતરની ભૂમિમાં વાત્રક અને મહીસાગર વચ્ચેના વિસ્તારમાં ક્યારેય દુકાળ ન પડે એવું વરદાન ભગવાન સ્વામિનારાયણે તેમના ગુરુ પાસેથી મેળવ્યું હતું. ડાકોરથી સોજિત્રા સુધીના વિસ્તાર તથા મહી અને વાત્રક વચ્ચેના વિસ્તારને ચરોતર કહે છે. ચરોતરની કોઈ પણ ધર્મ કે કોઈપણ જ્ઞાતિની વ્યક્તિમાં વિશેષતા હોય તો તે ગુણ ધરતીનાં પાણીનાં છે.

પાંડુરંગ શાસ્ત્રી આઠવલેએ કહેલું કે, 'હું કોઈની પાસે કાંઈ માંગતો નથી. મને માંગવાની ટેવ પણ નથી. પણ આ ધરતીના સારસ્વતો પાસે એવું માંગું છું કે, તમે આખી દુનિયાને કામ લાગે એવા નાગરિકો તૈયાર કરો...' ચરોતરની ધરતીનાં આ ગુણો છે. તેમાંથી જ વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે !

૩૦. જન્માક્ષર અને જ્યોતિષ :

- ◆ મેં મારા જન્માક્ષરનો અભ્યાસ કર્યો નથી. પણ મને હંમેશા એવું લાગ્યા કરતું કે કોઈ વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત કરવા માટે જ મારો જન્મ થયો છે. હું અધ્યક્ષપદની ચૂંટણી લડતો હતો ત્યારે એક

જ્યોતિષીએ કહેલું કે, તમારા ગ્રહો અત્યંત શક્તિશાળી છે અને તમને હરાવનારા કોઈ જન્મ્યા નથી. મુંબઈના સુનિલભાઈએ કહ્યું હું કે વીસમાંથી અઠાર મત તમારી વિરુદ્ધ હોય તો પણ તમે જ જીતવાના છો. અને એવું જ થયું.

૩૧. જીવનની ફિલસૂફી :

- ◆ વજુ કોટકના આ શબ્દો મારા જીવનની ફિલસૂફી છે : પોતાને સાચું લાગતું હોય છતાં પણ જે લોકો બીજાઓની ટીકાથી ડરીને પગલું ભરતાં અટકી જાય છે એમને માટે પ્રગતિ જેવો શબ્દ તદ્દન નકામો છે. સેવાના ક્ષેત્રમાં જે લોકોએ કંઈ થોડીઘણી કમાણી કરી છે તેઓએ કદી પણ બીજાઓના અભિપ્રાયની રાહ નથી જોઈ. સલાહ નથી લીધી કે કોઈની ટીકાની પરવા નથી કરી. એમ જો આપણે જોવા બેસીએ તો જીવનમાં ડગલેને પગલે આપણને કોઈ કહેવાવાળા મળી જ આવે છે, ખરેખર જો કંઈ કરવું હોય તો આપણે આપણું ધાર્યું કરવાની શક્તિ કેળવવી જ જોઈએ. આમ કરવામાં ભલે આપણી ભૂલ થાય, પણ આવી ભૂલથી જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે એ પુસ્તકોનાં વાંચનથી કે બીજાઓની સલાહમાંથી નથી મળતું. રંગ પાકો હોય છે. કહેવાનો અર્થ એ નથી કે અનુભવીઓની જ સલાહ ઉપર જીવનનો નકશો દોરવો... એ પણ યોગ્ય નથી, એ તો બુદ્ધિનું સરિયામ લિલામ છે.

જે મહાન સત્તાએ આખા જગતને જડમૂળથી હચમચાવી નાખ્યું છે એમના જીવનનો અભ્યાસ કરતાં આપણે જોઈ શકીશું કે તેઓએ કોઈની પણ પરવા કર્યા વિના જ જીવન સાથે જુગાર ખેલ્યો છે અને પોતાનું બધું ગુમાવીને અનેકગણું મેળવ્યું છે. આવા જે દેઢ નિશ્ચયવાળા પુરુષો હોય છે એમના જ ઈતિહાસ

પારુલટીના દોશી, પીએચ.ડી.

પારુલટીના દોશી જાણીતાં પત્રકાર, લેખિકા અને સંશોધક છે. મુંબઈમાં સૌરાષ્ટ્ર ટ્રસ્ટનાં પ્રતિષ્ઠિત દૈનિકો ‘જન્મભૂમિ’ અને ‘જન્મભૂમિ પ્રવાસી’, ‘ઈન્ડિયન એક્સપ્રેસ જૂથના પ્રતિષ્ઠિત દૈનિક ‘સમકાલીન’ અને સાપ્તાહિક ‘ચિત્રલેખા’માં તેમણે વર્ષો સુધી ફીચરલેખન કર્યું છે. ગુજરાતનાં માતબર દૈનિકો ‘સંદેશ’, ‘દિવ્ય ભાસ્કર’, ‘સમભાવ’, ‘ફૂલછાબ’, ‘કચ્છમિત્ર’ અને સામયિક ‘અહા જિંદગી’ (ભાસ્કર જૂથ) સાથે પણ ફીચરલેખિકા તરીકે જોડાયેલાં રહ્યાં. લાંઠનથી પ્રકાશિત થતાં સાપ્તાહિકો ‘ગુજરાત સમાચાર’ (ગુજરાતી) અને ‘એશિયન વોઈસ’ (અંગ્રેજી)નાં પ્રોજેક્ટ-ઈન-ચાર્જ અને એડિટોરિયલ કો-ઓડિનેટર તરીકે તેઓ ફરજ બજાવી ચૂક્યાં છે.

મહાત્મા ગાંધીએ સ્થાપેલી ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં કુલનાયક (વાઈસ ચાન્સેલર) અને જાણીતા અર્થશાસ્ત્રી ડૉ. સુદર્શન આયંગરના માર્ગદર્શનમાં વિનોબા ભાવેપ્રેરિત ‘ભૂદાન ચળવળની રાષ્ટ્રીય સમીક્ષા’ પ્રકલ્પ પર સતત બે વર્ષ સુધી તેમણે સંશોધન કાર્ય કર્યું હતું. ‘આદિવાસી આંદોલનો : ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં’ વિશે સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીમાંથી મે ૨૦૧૦માં પીએચ.ડી.ની પદવી પ્રાપ્ત કરી છે. પ્રાચીન કાળની ભારતીય સ્ત્રીઓ આધારિત સંશોધનકાર્ય તેમના રસનો વિષય છે. અત્યારે ચારુતર વિદ્યામંડળ પ્રેરિત ભારતીય મહિલા વિશ્વકોશ (Indian Women Encyclopaedia) પર કાર્યરત છે.

તેમણે દસ પુસ્તક લખ્યાં છે. તેમાંથી ‘પ્રાચીન કાળમાં સ્ત્રી’, ‘નારી તું નિરાળી’ અને ‘માનુષી : આઘી કલ્પના આઘી કાયા’ પ્રાચીન અને ઐતિહાસિક કાળની સ્ત્રીઓ વિશેનાં સંશોધન પર આધારિત છે. તેમનાં અન્ય પુસ્તકોમાં અપંગ વ્યક્તિની સંઘર્ષકથા ‘પગ વિનાનાં પગલાં’ (રુચિ પ્રકાશન, મુંબઈ અને નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ), મહાનુભાવોની મુલાકાતો પર આધારિત ‘ગૂર્જર ગૌરવ’ (રુચિ પ્રકાશન, મુંબઈ) અને ‘ગૂર્જર ગરિમા’ (રન્નાદે પ્રકાશન), સાથી અપરાધકથાઓનું નિરુપણ કરતી ‘અજાયબ આલમ અપરાધની’ (નવભારત સાહિત્ય મંદિર), ચંદનચોર વીરપ્પનની જીવનકથા ‘વીરપ્પન : માનવ કે દાનવ’ (નવભારત સાહિત્ય મંદિર), આતંકવાદ પર આધારિત ‘આતંકવાદની અગનજવાળા’ (નારદનિકેતન) અને રાજકીય હાસ્યચંચંગ પર આધારિત ‘જોડે જોડે કજોડે’ (રન્નાદે પ્રકાશન) નો સમાવેશ થાય છે. ‘ગૂર્જર ગરિમા’ને રેખાચિત્રો માટે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો અને ‘પ્રાચીન કાળમાં સ્ત્રી’ને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનો સંશોધનનો પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયો છે. તેમને ગુજરાત દૈનિક અખબાર સંઘ અને મહારાષ્ટ્ર સરકારનાં પત્રકારત્વ પારિતોષિક પણ પ્રાપ્ત થયાં છે.

સીવીએમ બંગલો-11, ગો. જો. શારદા મંદિર સામે, ભાઈકાકા સ્ટેચ્યૂ સામે,
વલ્લભ વિદ્યાનગર-388120. જિ.આણંદ. ફોન : (02692) 234010, મો. 9898072025
ઈમેઈલ : parulitina@gmail.com